

EESTI KUNSTIAKADEEMIA

Kunstikultuuri teaduskond

Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Liisi Lauer

DEKOORI LOOMISE EESKUJUD JA TÜPOLOOGIA EESTI
HISTORITSISTLIKUS PUITARHITEKTUURIS

MAGISTRITÖÖ

Juhendaja: dotsent Leele Välja

Tallinn 2009

RESÜMEE

Käesolev uurimus „Dekoori loomise eeskujud ja tüpoloogia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris” on keskendunud 19. sajandi lõpukümnendite ja 20. sajandi alguse puitdekoori detailide tüpologiseerimisele ja dekoorimustrite võimalike universaalsete sarnasuste, lokaalsete eripärade ning endisaegsetes trükistes levinud „mustri”-eeskujude käsitlemisele. Kajastatud on samuti puitarhitektuuri üldist arengut soodustanud ilminguid ning stiilieeskujusid Euroopa ja Venemaa suunalt. Keskendutud on suuremas osas aastatele 1870-1910, mil oli Eestis kõige intensiivsem dekoorirohke puitarhitektuuri püstitamise periood. Praktilise väljundina on koostatud uurimuse jaoks kaks lisa: Lisa 1 (62 joonisega) sisaldab dekoorijooniseid, mis pärinevad Eestist leitud historitsimiperioodi arhitektuuritrükistest. Need aitavad paremini mõista ajaloolistest ning rahvuslikest eeskujudest lähtunud „mustreid” puidust detailide loomisel. Lisa 2 on ülevaatlik „dekoorialbum” tänaseks säilinud puitdetailidest Eestis koos arvukate fotodega (üle 350). Viimases on esindatud: aknadekoor; konsolid; sambad-pilastrid; rõdu-, verandapiirete kujundused; viiluvälja kaunistused; räästapits; laudvoodri saelõikelised otsad ning dekoratiivsed vahevööd (karniisid ja friisid). Uurimus on mõeldud praktiliseks kasutamiseks nii puitarhitektuuriga tegelevatele spetsialistidele, restauraatoritele kui koduomanikele, määratlemaks ja mõistamaks paremini puitarhitektuuri ilmestava fassaadidekoori tähendust, väärtusi ning ajaloolist konteksti. Abi leiab samuti sobilikke lahendusi otsides kadunud dekoorielementide rekonstrueerimisel.

Võtmesõnad:

Puitarhitektuur

Puitdekoor

Arhitektuurialbumid 19. saj II p/ 20. saj. algus

Historitsism

Puidustiil

Vene rahvusromantiline stiil

Šveitsi stiil

SISUKORD

SISUKORD.....	3
SISSEJUHATUS	5
1. HISTORITSISLIK MÕTTELAAD EESTI ARHITEKTUURIS JA SELLE RETSEPTSIOON	9
2. HISTORITSISLIKU PUITARHITEKTUURI ARENGUT SOODUSTANUD ILMINGUD	13
2.1 Raudtee-ehitus ja raudteearhitektuur	13
2.2 Tööstuse areng ja linnastumine.....	17
2.3 Suvituskultuur ja kuurortarhitektuur.....	22
2.4 Puitdekoori tehnoloogilisest taustast.....	27
3. HISTORITSISLIKKU JA ROMANTILIST PUIDUSTIILI MÕJUTANUD ARHITEKTUURISUUNAD	31
3.1. Eksootilistest kultuuridest inspireeritud ideed	31
3.1.1 Islami kunsti ja mauri stiili mõjud puitdekooris	32
3.2 „Suurte” kunstiajaloo stiilide eeskujud ja mõjutused	36
3.2.1 Klassitsismi mõjud.....	36
3.2.2 Gootika taassünd.....	37
3.2.3 Romaani stiili eeskujud.....	38
3.2.4 Renessansskunsti mõjud	39
3.2.5 Neobarokk.....	40
3.2.6 Juugendstiil	41
3.3 Rahvusromantiline tasand puitarhitektuuri mõjutajana	42
3.3.1 Rahvuslik ärkamine ja arhitektuur Venemaal.....	44
3.3.2 Šveitsi rahvusromantiline stiil.....	50
3.3.3 Saksa rahvusromantiliste ideede mõjud arhitektuuris.....	53
3.3.4 Põhjamaade puidutraditsioon ja selle mõju Eestis.....	55
3.3.5 Puidustiili varased ilmingud Eestis.....	58
4. ARHITEKTUURI-IDEEDE LEVIK TRÜKISTE KAUDU	60
4.1. Valik Eestis säilinud publikatsioone puitdekoori eeskujudena.....	62
4.1.1 <i>Abbildungen zur allegemeinen Bauzeitung</i> , 1855-1862, Viin	65
4.1.2 Georg Ebers „ <i>Aegypten in bilt und wort</i> “ I ja II osa, 1879, 1880, Stuttgart ja Leipzig	66
4.1.3 Романович, М. Е., <i>Гражданская архитектура: части зданий: атлас чертежей</i> , 1885, Sankt- Peterburg.....	66
4.1.4 Olaf Christiansen „ <i>Der Holzbaustil</i> “, 1899, Leipzig.....	67
4.1.5 Paul Gründling „ <i>Neue Garten-Architekturen Praktische Motive</i> “, 1900, Leipzig	67
4.1.6 Carl Zetzsche „ <i>Einfache Land- und Stadthäuser</i> “, 1902, Stuttgart.....	68
4.1.7 Otto Keller „ <i>Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen</i> “, 1903, Leipzig68	
4.1.8 Г. В. Барановский, „ <i>Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века</i> ”, 1902-1908, St. Peterburg	69
5. EESTIS SÄILINUD PUITDEKOORI TÜPOLOOGIA.....	71
5.1 „Dekoorigataloogi” koostamise põhimõtted, valim ja meetodika.....	72
5.2 Dekoratiivsete detailide kujundusvõtted ja „dekoorigataloogist” lähtuvad järeldused	73
5.2.1 Akende kaunistused	74
5.2.2 Konsoolid.....	76
5.2.3 Sambad ja pilastrid.....	77
5.2.4 Veranda- ja rõdupiirded	79
5.2.5 Viiluvälja kaunistused.....	80
5.2.6 Räästapits	83

5.2.7 Laudvoodri saelõikelised otsad.....	84
5.2.8 Dekoratiivkarniisid ja friisid.....	85
5.3 Dekoorikataloogi kasutamisest praktikas	86
KOKKUVÕTE	88
KASUTATUD KIRJANDUS JA TEISED ALLIKAD.....	93
Summary	98
LISA 1 Ajaloolised dekoorieeskujud arhitektuurialbumites.....	
LISA 2 Dekoorielementide tüpoloogia Eesti puitarhitektuuris	

SISSEJUHATUS

19. sajandi mitmekesine arhitektuurikeel ja stiilieskujude plejaad on omamoodi hämmastav ja paeluv, ehkki tekitab vastakaid arvamusi. Eestis moodustab nii historitsistliku ja eriti historitsistliku puitarhitektuuri pärand suure osa meie asulate ja linnade ilmast siiani. Kujunedes küll välja võõraste kultuurisfääride rüpes, on see tänaseks saanud osaks meie ajaloost ja mälust. Arvestatav osa historitsismiajastu vaimus loodud puitarhitektuuri on väheseid puidu kui materjali jõuliselt iseseisvaid ilminguid arhitektuuriajaloo üldse ning seetõttu väärneb eraldi käsitlemist. Antud uurimuses on kitsamalt vaadeldud just puitdekoori loomise eeskujusid, mis lähtusid Lääne-Euroopast ja Venemaalt ning Eestis leiduvate puitelementide tüüpe. Aegade jooksul üheülbaliseks, igavaks ja väärtusetuks peetud historitsistlik puitdekoor sisaldab terve rea kihistusi ja moeilminguid ning annab tunnistust osavast käsitööst. Vaid vähestel hoonetel on täiesti samalaadselt kujundatud „mustrid“ ja sedagi pigem ühes piirkonnas. Kuna konstruktiivselt ei erinenud lihtsad eeslinnaelamud või jõukad kodanlasevillad kuigivõrd, pakkus just dekoor mahu kõrval peamist instrumenti klassikuuluvuse ja positsiooni väljendamiseks.

Restaureerimisel tekib sageli küsimus, kuidas võisid vanade puithoonete dekoorielemendid algselt välja näha, kui palju neist on ajaga kaduma läinud ja milline oli originaalis ehitise tervikkujund – kompositsiooniline idee. Kaunistavat osa on tihti uue moega kaasa minnes hiljem lisandunud või muudetud. Nii leiame aeg-ajalt ka varasematest aegadest pärineva hoonekehendi küljes toretsevat historitsistlikku puitdekoori. Kuna 19. sajandil hakkas ringlema ohtralt publitseeritud käsiraamatuid ja näidismappe detailsete jooniste ning eeskujude andvate projektidega, püütakse uurimuses täpsustada, millised olid need trükised ning milline oli nende võimalik mõju. Samuti on taolistest - küllalt täpsetest tööjoonistest - abi restaureerimistöödel. Lünka dekoorieeskujude süstematiseerimisel ja historitsistliku arhitektuuri jaoks oluliste näidiste tuvastamisel aitab täita käesolev uurimustöö. Magistritöö mahtu arvestades on võimalik anda vaid läbilõige leitud publikatsioonidest ja ülevaade Eestis levinud dekoorielementidest. Kuna taoline uurimus eeldas hulgaliselt visuaalse materjali analüüsimist, siis on töö illustreeritud rohkete ülespildistustega lisades. Neis tuuakse ära valik dekoorijooniseid Eestist leitud ajaloolistest trükistest ning koostatud on ülevaatlik „dekoorialbum“ Eestis tänaseni säilinud hoonetel leiduvatest dekoorielementidest (enamuses autori fotodena). Viimane sialdab ülevaatlikuse huvides nii esinduslikke puithooneid kui ka kohati teisejärgulisi ehitisi, kus kohandati dekoori loomisel valitsevaid moevõtteid siiralt ja

lihtsustatud kujul. Tüpologiseeritud on valik Eestis leiduvatest puitdekooriga historitsismiajastu aknakujundustest, viiluvälja lahendustest, karniiside, konsoolide, räästakaunistuste, sammaste ja piilarite, rõdu- ja verandapiirete ning laudvoodri saelõikeliste otste lahendustest. Ulatuslik fotomaterjal sai koostatud üle-eestilisena, et vastata küsimusele, kas dekoorielemendid on eri piirkondades täiesti omalaadsed või on siiski sarnased moesuunad igal pool ühtlaselt levinud.

Uurimuse eesmärk on saada ülevaade erinevatest puitdekoori tüüpidest ja ehituselementide kujundusviisidest Eestis. Selleks on lähenetud teemale kahest suunast, mis omavahel põimuvad. Esiteks, on uuritud ja otsitud võimalikke eeskujuks olnud publikatsioone nn. mustiraaamatuid, mis on siinses piirkonnas tooni andnud. Teiseks, on loodud omamoodi „mustiraaamat“ tänase seisuga Eestis säilinud puitehitiste dekoorielementidest, mis aitaks tuvastada võimalikke piirkondlikke erisusi või üldisi sarnasusi ning ka kokkupuutepunkte publikatsioonides avaldatuga. Viimane annab tööle ka praktilise väljundi tulevaste restaureerijate, ehitajate, või lihtsalt oma kodu loojate tarvis.

Teema käsitlemisel on esimestes peatükkides vaatluse alla võetud laiem mõjuväli, milles loodi siinset historitsistlikku ja romantilist puitarhitektuuri. See sisaldab nii kohalikke olusid, naaberriikidelt laenatud võtteid kui ka üle-euroopalisi arhitektuurseid moesuundi. Otsimaks kunagisi eeskujusid, on vaadeldud Vene rahvusromantilist puidustiili kui ka nn. šveitsi stiili ilminguid, Saksa rahvusromantilise arhitektuurikeele avaldumist puidustiilis kui ka Põhjamaade puitarhitektuuri suundumusi. Veel on arvestatud dekoorielementide analüüsimisel riigipiire ja -nimesid ületavaid suuri kunstiajaloo stiile, nagu neogootika või -renessanss, aga ka klassitsism, mis 19. sajandi vältel siinsest arhitektuurist päriselt ei kao. Kuigi varasemad uurijad Eestis (A. Hein, M. Siilivask) on historitsistlikku arhitektuuri käsitlenud koos juugendarhitektuuriga, keskendub antud uurimus pigem puidustiili suundadele ning juugendile on eraldiseisvana vähe tähelepanu pööratud.

Eraldi tekitab küsimusi vastakas suhtumine puitehitusstiili terminoloogiasse. Kas on põhjendatud alati mõiste „šveitsi stiil“ kasutamine dekoorirohke ehitise puhul? Omaegsetes albumites on selgelt eristatud vene, skandinaavia (ka põhjala või norra) ning šveitsi stiili. Antud uurimuses kasutatakse eelistatult neid kõiki ühendava terminina mõistet „puidustiil“ ning alles seejärel täpsemat alajaotust mainitud stiilide kaupa.

Uurimuse jaoks aktuaalne oli värskest ilmunud teos, mis käsitleb erinevaid 19. sajandi arhitektuuri ilminguid läänemaailmas laiemalt: „*Architecture and Interior Design from the 19th century*” (B. Harwood, B. May, C. Sherman, 2009). Puitarhitektuuri vernakulaarsete ilmingute

ning rahvuslike taotluste mõistmise seisukohast oli oluline kogumik „*Vernacular Art in Central Europe*” (2001).

Kitsamaid arhitektuurikäsitlusi pakkusid veel näiteks: N. Ahlberg „*Wooden Heitage of Riga in European Context*” (2001); C. Allenspach „*Architecture in Switzerland*” (1999); H. Stiewe „*Fachwerkhäuser in Deutschland*” (2007); Y. Shepelev „*Derevjannaja arhitektura Tomsk*” (1987); M. Barrucand, A. Bednorz „*Moorisch Architecture in Andalusia*” (2007) jm. Dekoratiivseid detaile 19. sajandi arhitektuuris on eraldi vaadeldud Californias ilmunud teoses: „*Architectural details*” (M. Reiss, 2004), mis oli kaudselt abiks dekoratiivsete puitelementide süstematiseerimisel.

Varasemates Eesti puitarhitektuuri tutvutavates ülevaadetes on vaid põgusalt peatunud hoonete dekoorielementidel ja -eeskujudel, kuigi mõningaid olulisi viiteid esineb nii E. Tohvri kui K. Hallase uurimustes (peam. „Eesti puitarhitektuur“, 1999). Põhjalikult on E. Tohvri uurinud omaaegseid ülevenemaalisi tüüpprojektide albumeid (19. sajandi esimesest poolest), mis lähtusid suuresti klassitsismikaanonist, kus aga fassaadidel enamasti puudusid detailselt välja joonestatud dekoorielemendid. Oluline on arhitektide, ehitusmeistrite ja valminud hoonete projektide kindlakstegemisel märkida M. Siilivase uurimust sama perioodi Tartu arhitektuuri kohta. Teednäitavaks uute moesuundade ellurakendamisel saab siinsel arhitektuurimaastikul pidada kindlasti ka 19. sajandi mõisaarhitektuuri, mille kohta on põhjaliku uurimuse koostanud A. Hein. Kogumik „Eesti rahvakultuur” (2008) valgustab historitsismiideede sulandumist taluarhitektuuri ning lisaks linnastumise ja tööliselamute temaatikat. Lisaks aitasid käesoleva uurimuse koostamisel käsitleda talurahvaarhitektuuri ja 19. sajandi puitehituse tehnoloogilisi uuendusi K. Tihase (Eesti talurahvaarhitektuur) ning T. Habichti (Eesti rahvapärane puitarhitektuur) väljaanded.

Mõneti eelistatud seisundis on olnud siiani suuremate linnade puitasumite uurimine (Tallinn ja Tartu), samuti on viimastel kümnenditel õigusega tähelepanu pälvinud suurejoonelise puusepatööga (Narva-Jõesuu) kuurortarhitektuur. Teataval määral on olnud tähelepanu all ka raudteearhitektuur, mis samuti historitsismiajastu puidulembust kultiveerida aitas (nt M. Helme, Eesti raudteejaamad, 2007). Väärtuslikku fotomaterjali vanimate Eesti vaksalihoontete kohta leidub Tallinna Linnamuuseumi fotokogus (Ch. Borchardt, ca 1870). Lisaks on ilmunud sari Eesti linnadest vanadel fotodel ning kasarmuid, vallamaju, taluhäärbereid (H. Pärdi, 2005, 2007) jne tutvustavad pildialbumid, kus leiab informatsiooni juba hävinud puitehitiste ja dekoreerimisvõtete leviku kohta. Eesti Ajalooarhiivis jm leiduvad hoonete projektid annavad ülevaate üldistest kujundussuundadest, kuid sisaldavad vähe informatsiooni dekoorielementide

kohta. Seepärast olid olulisteks allikateks antud uurimuse koostamisel: välitöödel teostatud arhitektuurifotod ning ajaloolised arhitektuurirükised ja -albumid. Uurimismeetoditeks olid: vaatlus ja välitööd, materjali süstematiseerimine ning võrdlev analüüs ajaloolises kontekstis.

Käesolev uurimus „Dekoori loomise eeskujud ja tüpologia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris“ otsibki täiendavalt vastust küsimusele, millised on olnud oma-aegsed eeskujud ja peasuunad Eesti puitarhitektuuri dekoori loomisel. Kui suur osa moes olnud „mustritest“, mis ringlesid Euroopas ning olid kajastatud ka publikatsioonides, Eestisse jõudsid ning millises ulatuses jäi dekoor konkreetse piirkonna puusepa „autoriloominguks“.

1. HISTORITSISTLIK MÕTTELAAD EESTI ARHITEKTUURIS JA SELLE RETSEPTSIOON

Pööre klassitsismilt historitsismile oli pikemaajalisem protsess, mis algas juba 19. sajandi alguses kui klassitsism oli juhtpositsioonil ning vältas pea terve sajandi. Eelkõige peetakse klassitsismile konkurentsi pakkunud historitsismini jõudmist 18. sajandi romantikute teeneks. Romantism avardas järsult kunstiloome perspektiive, „/.../ hakkas vaatlema tüübi asemel inimest, aristokraatia asemel rahvast, ajastu asemel aega ja antiigi asemel tervet maailma.”¹

Historitsismi varasemaks avalduseks Eesti (kivi)arhitektuuris võib pidada arhitekt J. W. Krause kavandite alusel neogootilikes vormides Tartu Ülikooli raamatukoguks ümber ehitatud vana toomkiriku varemete kooriosa (1804-1807 a.)². Suurem pööre historitsismi suunas toimub Eestis siiski 1820.- 1930. aastate vahetusel, nagu esimesena rõhutab Helmi Üprus. Seda ilmestab Tallinna Oleviste kiriku taastamine pärast 1820. aasta tulekahju.³ Samasse aega paigutab uurija Ants Hein ka esimeste neostiilides mõisamajade kerkimise. Ühe varase näitena olgu siinkohal mainitud neogootilik Keila- Joa mõis (arh. A. I. Stackenschneider asus projekteerima mõisakeskust 1831. a.)⁴

Historitsismi periood kunstiloos on tähelepanndav ehitiste arvukuselt, samuti nende liigirohkuselt ja rakendatud stiilide mitmekesisuselt. Arhitektuurilises mõtlemises toimus 19. sajandi jooksul oluline nihe – lahtiütlemine universaalse autoriteetse („akadeemilise”) stiili järgimisest. Ühe kindla eeskuju ja normatiivi asemele tuli võimaluste paljus; kulmineerus kirk kõige eksootilise suhtes ning ilmnes ajaloo huvi, eriti huvi keskaja vastu. 19. sajandi I poolel hakkas klassitsismile konkurentsi pakkuma taasavastatud gootika. Lisaks tekivad mitmes paigas 19. sajandil oma rahvusliku stiili otsingud. Šveitsi stiil, vene rahvusromantiline stiil, sindlistiil Ameerikas, inglise maamaja eeskujud, vahvärkstiil saksa rahvusromantismi vaimus jms koguvad populaarsust ning paistavad silma sageli just autentsete materjalide efektse esitlemise poolest ehituskunstis. Eksootilise kõrval kohtame historitsistlikus puitarhitektuuris klassikalistest stiilidest (neoklassitsism, -renessanss, -barokk) pärit elemente, mis kiviarhitektuurist ülevõetuna on sobitatud hoonete eksterjööriga.

Eestis hakkas stilistiline mimekesisus ja historitsistlik lähenemine arhitektuuris vabamalt levima küllaltki hilja. Venemaa linnades 1809.- 1958. aastatel kehtinud klassitsistlikust

---

¹ Kaalep, Ain 1984. Maavallast ja maailmakirjandusest. Tallinn, lk. 226.

² Siilivask, Mart 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 37.

³ Üprus, Helmi 1965. Tallinn aastal 1825. Tallinn, lk. 7-8.

⁴ Hein, Ants 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 27-29.

käsitlusest lähtuvate tüüpfaadide kasutamise kohustus ei jätnud stiili- ja vormimängudele just palju ruumi. Historitsistliku mõtteviisi mõjul (alates 1840- 1850. aastatest) hakkas standardlahendustesse ilmuma lisaks tagasihoidlikke neorenessanss ja -barokk ning lõpuks ka vene rahvusliku saelõikeornamendi jooni.⁵ Niisugune normatiivne lähenemine mõjutas Eesti linnades toimunud ehitustegevust veel 19. sajandi II poolelgi. Historitsistliku puitarhitektuuri tõelisest õitsengust saame Eestis aga rääkida alles 19. sajandi lõpus - 20. sajandi alguses. Siis saavutatakse nõ. „kriitiline mass” linnaelanikke ja jõukat keskklassi tellijaskonda, kelle võimalused, vajadused ning maitse-eelistused soodustavad puitarhitektuuri kiiret levikut. Arvukamalt säilinud näiteid stilistilisest kirjususest ning virtuoosest materjalikäsitlusest hoonete puitdekooris leiame Eesti linnaarhitektuuris perioodist 1870-1910. Varaseimad mänglevad katsetused puitdekooriga leidsid aset küll juba 1850.-1860. aastatel kergemate rajatiste juures mõisaarhitektuuris ning kuurorrajatiste näol (nt Kadrioru supelsalongi projekteris arh L. Bohnstedt 1861. aastal). Samas ei kao historitsistlik saelõikeornament päriselt arhitektuuripildist ka 20. sajandi II kümnendil, elades edasi sümbioosis juugendstiiliga (nt Viljandis juugendlikul Posti/ Koidu tn nurgamajal on saelõikelised laudiseotsad ning puidustiilist mõjutatud viiluvälja kujundus koos ärkliaknaga, arh K. Burman, 1914. a.)

Historitsismiperioodi ehitisi ei ole alati arhitektuuriajaloo samaväärselt hinnatud. Põhjuseks, et 1830-1910. aastate arhitektuuri püüti hinnata eelkõige eelnenud klassitsismist või järgnenud funktsionalismist lähtuvalt. Sõltuvalt sellest tekkisid ka arusaamad nii historitsismi kui juugendstiili perioodi hoonete eklektilisusest, ehituskunsti seaduste hülgamisest ja stiilide segunemisest.

Üheks etteheiteks on olnud, et kuigi tegeldi erakordselt pingeliselt stiililiste otsingutega, ei jätnud 19. sajand maha ei vormilt ega kompositsioonilt selgelt äratuntavat, ühtset stiili. Seisukoht, nagu tähendanuks historitsism sügavat langust, kujunes välja juba koos juugendi ilmumisega 19. sajandi lõpul. Hiljem, juugendstiili ületamisel, kandus halvustav suhtumine ka juugendile endale. Täielikult rehabiliteeriti juugend ja historitsism alles 1970. aastatel.⁶

19. sajandi historitsistliku arhitektuuriloomingu ja -disaini süüdimõistmisel lähtutakse peamiselt kolmest „valest”:

materjaliteesklus (kus odav teeskleb hinnalist);

---

⁵ Venemaal anti välja ka 1851. aastal spetsiaalne näidisalbum puitmajadele (*Polnoe sobranie zakanov Rossiiskoi Imperii*. XXVI). Vt. lähemalt tüüpfaadidest: Tohvri, Epi 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 75- 112.

⁶ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 10.

funktsionaalne teesklus (nii konstruktiivne kui ka sisuline, näiteks talupojaarhitektuuri elemente kasutatakse luksusvillade ning hotellide, raudteejaamade jne. dekooris);

tootmisviisi teesklus (tööstuslik toode jäljendab käsitööd).

Industriaaltootmise uued tehnoloogilised võtted ja materjalid kombineeriti historitsismiajastul traditsiooniliste eeskujude, kujundikeele, muustrite ning dekooriga. Andes esialgu mõlemale eluõiguse – varjates vana dekoori alla uut materjali. Nii näeme uhkete raudteevaksalite metallposte kaardumas graatsilisteks taimornamentideks. Või vastupidiselt – kiviehitistelt ja metallvormidelt laenatud dekoorielemendid kohandatakse sobivaiks puitdekooriga.

Mõistmatut ja eitavat seisukohta historitsistliku arhitektuuri suhtes Eesti Vabariigi ajast väljendavad ilmekalt (arhitekti ja kunstikriitiku) Hanno Kompuse kirjutised, kus leebemat hinnangut ei pälvi isegi puitarhitektuuri efektsemad esindajad – maitsetuses ja liigeses teatraalsuses süüdistatakse nii Narva-Jõesuu villasid kui Haapsalu raudteejaama⁷.

Nõukogudeaja esimene ulatuslik arhitektuurikäsitlus – „Eesti arhitektuuri ajalugu” (1965. a.) kirjeldab puitasumeid vastavate võrdlustega: hallid, ilmetud, troostitud agulid jms⁸. Vaid kolm aastat pärast eelnimetatud teose ilmumist avaldab aga Leo Gens „Sirbis” selgelt eristuva artikli: „Tallinn ei ole ainult vanalinn“, tuues lähiminekliku arhitektuurseid väärtusi käsitledes välja inimliku linnaruumi ja sotsiaalsuse aspekti, mis saab aluseks hilisemas puitasumi hindamise ja väärtustamise praktikas⁹. Paigutudes pigem argikultuuri valdkonda, pakub puitasum esmalt huvi hoopis ajaloolastele ja etnoloogidele, kujunedes eraldi distsipliiniks – linnaetnograafiaks. Aktiivsem puitasumite uurimine ja kaitse sai olulist innustust Põhjamaades 1972. aastal alustatud projektist „Põhjamaade puitlinnad“, mille raames toimus 1973. aastal rahvusvaheline konverents puitarhitektuuri kaitse ning säilitamise problemaatikast¹⁰. Järgmisel aastal ilmus ajakirjas „Kunst ja Kodu” Leonhard Lapini artikkel: „Tallinna puitarhitektuur”, mida saab pidada Eesti esimeseks ainult puitarhitektuurile (etnograafilist ainet kõrvale jättes) pühendatud kirjutiseks, kus viidati ka nimetatud konverentsile¹¹.

Riigikorra muutus ja piiride avanemine tõi omakorda kaasa rahvusvaheliste kontaktide tihenemise ning 1990. aastatel mitmed olulised sündmused puitarhitektuuri aktualiseerumise seisukohast. 1993. aastal toimus Eestis esimene spetsiaalselt puitarhitektuurile pühendatud rahvusvaheline konverents: “Eesti sajandivahetuse ja kahe maailmasõja vaheliste aastate

⁷ Kompus, Hanno 1996. *Meie ehituslik pärandus*. - Maailm on sündinud tantsust. Tartu: Ilmamaa, lk 445-446.

⁸ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk 408.

⁹ Gens, Leo 1968. *Tallinn ei ole ainult vanalinn*. – Sirp ja Vasar, 06. september.

¹⁰ Harouny, E. 2003. Historialinnen puukaupunki suojehtuna ja asuttuna. – Arvot ja Korjausrakentaminen. Raahe, lk 75.

¹¹ Lapin, Leonhard 1974. *Tallinna puitarhitektuur*. - Kunst ja Kodu, nr 1.

puitarhitektuur”¹². Tipp hetkeks saab aga pidada 1999. aastat, mil korraldati arhitektuuri-konkurss (Kopli liinidele), rahvusvaheline konverents („Põhja- Euroopa puitlinnad”) ning toimus ülevaatlik näitus Eesti Arhitektuurimuuseumis ja ilmus kaasnev trükis „Eesti puitarhitektuur”. Viimane on jäänud tänaseni parimaks Eesti puitarhitektuuri käsitlevaks ülevaateks.¹³

Viimastel kümnenditel on tegelemine historitsismiperioodiga üle maailma järjest elavnenud. Teema püsib aktuaalsena, sest tollased arvukad ehitised määravad siiani enamiku Euroopa ning Ameerika linnakeskuste ja sageli ka maa-asulate arhitektuurilisest illest. Teadlik ja pärandit hoidev suhtumine on saanud osaks kultuuriväärtusliku miljöö säilitamisest ja piirkondade eripära rõhutamisest.

---

¹² Välja, Leele. 2004. Miljööväärtusliku puitasumi väärtuste määratlemine ja kaitse. – Magistritöö. Tallinn, lk.14.

¹³ Hallas, Karin 1999. Hoidkem ajaloolist linna. – Sirp, 10. september.

2. HISTORITSISTLIKU PUITARHITEKTUURI ARENGUT SOODUSTANUD ILMINGUD

2.1 Raudtee-ehitus ja raudteearhitektuur

Raudtee sündis suurenenud kaubavahetuse ja tekkinud suurtööstuse vajaduste rahuldamiseks andes tööd tuhandetele inimestele ja avardades kümnete tuhandete maailmapilti. Pakkudes laialdasemat liikumisvõimalust, peegeldab raudtee uue mõtteviisi sündi. Kuigi oli ka umbusklikke, tegi raudtee 19. sajandil tormilist läbimurret kogu maailmas.¹⁴ Raudteejaamade ümbruses tihenes asustus, raudteest sai linnade kaubandus- või tööstuspiirkonna elavdaja ning turisminduse edendaja. Oma positsiooni tõttu väljendub jaamahoonete arhitektuuris samuti sotsiaalne või poliitiline ideestik.

Eestimaal oli raudtee rajamisel ja jaamade kujunduses juhtiv roll Venemaalt lähtunud eeskujudel. Oluline on märkida ka siinsete mõisnike ja töösturite positsioonikust. Raudteejaamade kujundus, ümberehitused, lammutamised ja hävimised kajastavad üsna selgelt poliitilise võimu, ühiskonna meelsuse ning valitseva ideoloogia muutusi. Seal, kus otsustati raudtee ehitamise kasuks, kajastus ajastu vaim ka raudteejaamade arhitektuurilistes võtetes.

Uhkeid ja õhulisi (teraskonstruksioonil põhinevaid) 19. sajandi raudteejaamu on Euroopa suurlinnades võrreldud koguni katedraalidega. Võrdlust tuleb kahandada Eestimaal kubermangu 19. sajandi lõpul püstitatud väiksemate ja valdavalt puidust jaamade jaoks. Pigem väljendas siinset meelsust (poliitiline) seotus Venemaaga. Varast (1870. aastate) raudteearhitektuuri mõjutasid veel küllalt tugevalt antiikkunsti eeskujud ja klassitsimikaanon, mis segunesid sajandi lõpukümnenditel puidustiili eeskujudele tugineva rahvusromantilise dekoreerimisviisiga.

19. sajandil ühe hooga ehitatud raudteejaamade ja lähedusse kerkinud suvilate arhitektuurne idee koosnes üllatavast segust looduslähedasest rahvusromantikast, materjaliarmastusest ja luksuse-soovist. See sisaldas liikumist, vabadust, võimaluste avanemist, maailma äkilist kättesaadavust – väärtusi, mida kandis arhitektuur kehandist kuni dekoorini. Nii kirjeldab näiteks E. Tohvri Narva-Jõesuu ehitistesse trenditeadlikult peidetud motiivide emotsionaalset tähendust kui „meeleolukat sissejuhatust puhkusele“¹⁵. Pidades silmas, et just raudteejaamadest

---

¹⁴ Eesrindliku tööstusriigi Inglismaa järel hakati mujalgi raudteid ehitama; esimene raudtee valmis Ameerikas – 1829, Prantsusmaal- 1831, Belgias- 1835, Saksamaal- 1835, Austrias- 1837, Venemaal- 1837, Itaalias- 1839 ning Hollandis- 1839 jne. (Allikas: Pevsner, Nikolaus 1997. A History of buiding types. London, lk. 225-226.)

¹⁵ Tohvri, Epi 2003. *Narva- Jõesuu – pärlitera*. - Puitpitsvilla. Tartu, lk. 67

algas reis kuurortlinna ning saabudes oli raudteejaam taas esimeseks puhkuse algust märgistavaks paigaks. Nii jäljendas Narva-Jõesuu (1881-1882. a. ehit.) kuursaali pikaks venitatud hoonekehand ja katuseharjale paigutatud iluvõrestik toleaegeid raudteejaamu – ajastu progressi sümboleid.¹⁶ Seosed, mida aitasid luua romantilised saelõikeornamendid, olid omaeegse eliidi identiteedi loomise ja enesemääratlemise käsutuses. Samuti näitasid seisusele kohast kultuuri- ja päranditeadlikkust ning valitseva moejoonega kursis olekut.

Venemaa esimene üldkasutatav raudtee valmis 1837. aastal Peterburi ja Tsarskoje Selo vahel, initsiaatoriks 1834. aastal Viinist Peterburi saabunud matemaatikaprofessor Franz Otto Gerstner. Juba Venemaa esimese raudtee teostamiseks 1836. aastal moodustatud teostamiseks Tsarskoje Selo Raudteeseltsi eesotsas olid suhkruvabrikant krahv A. Bobrinski ning Narvast pärinev kaupmees B. Kramer. Kuna Tsarskoje Selo raudtee oli ehitatud prooviteena, kasutati seda kasutati tihti just lõbusõitudeks. Tee lõppes Pavloskis, kus keset parki asus luksuslik jaamahoone tantsu- ja kontserdisaalidega ning mängutubadega.¹⁷ Kirjeldus meenutab paljuski Narva-Jõesuu hilisemat kuvandit Peterburi aadlirahva suvituspiirkonnana.

Esimesena hakkas kõnelema raudtee ehitamisest Eestisse Peterburi äriühingondades hästi tuntud parun A. Stieglitz (Narva kalevi-, linavabriku omanik), kes kuulus tol ajal suurimasse erakapitalile rajatud Venemaa Raudtee Peaseltsi¹⁸. 1845. aastal esitas ta rahandusministrile Peterburi-Narva (perspektiiviga kuni Paldiskini) raudtee ehitamise projekti, kuid ei leidnud selle teostamiseks Euroopast piisavalt väliskapitali ja loobus¹⁹.

1860. aastate alguses võttis raudtee ehitamise initsiatiivi enda kätte Eestimaa rüütelkond, kellel plaan samuti koheselt ei õnnestunud. Asjad hakkasid liikuma 1867. aastal, mil raudtee rajamisega asus tegelema Eestimaa rüütelkonna uus esimees Aleksander von Pahlen. Tema esitatud projekt kiideti heaks, kuid tehti siiski üks muudatus: loobuda tuli Peterburi kavandatud lõppvaksalist ja ühendada Balti raudtee Peterburi-Varssavi või Peterburi- Oranienbaumi raudteega; lõppjaamaks sai Gatšina.²⁰

---

¹⁶ Narva-Jõesuu kuursaali projekteeris arhitekt A. Th. Hahn, hoone hävis 1910.a. (Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. - Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 24)

¹⁷ Gussarova, Vera; Karma Otto.; Lukin, Georgi 1970. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn,; Eesti Raamat, lk. 16 - 19.

¹⁸ Ibid, lk. 19.

¹⁹ Eesti raudteed: 130 aastat. 2000. Koostaja Salmin, Aleksander. Tallinn, lk. 5.

²⁰ Ibid, lk 5.

1868. aasta 28. novembril Balti Raudtee Seltsi asutajate koosolekul kinnitati leping A. Pahleni ja pankur E. M. Meyeri vahel. Kõik raudtee ehitamisega seotud kulud võttis enda kanda Peterburi pank E. Meyer ja Co.²¹

Pangamaja E. M. Meyer Co sõlmis lepingu raudtee-ehitusfirmaga “P. I. Gubonin. A. B. Kasakov. A. J. Pavlov” 4. detsembril 1868. aastal, mille järgi (01. 03. 1869. - 01. 03. 1870. a. jooksul) oli P. I. Gubonin kohustatud Balti raudtee ehitusel muude tööde hulgas sooritama ka $\frac{3}{4}$ kõigist kivi- ja puitehitustest; jaamahooned ja muud vajalikud ehitused eksploatatsioonivalmis, lisaks viimistlustööd kuni avamisvalmis liini üleandmiseni.²² Vaksalid võisid olla puitehitised; depood pidid aga kindlasti olema kiviehitised. Kõik üksikasjalikud projektid raudtee liini, profiili, jaamade territooriumi, sildade, ehitiste jms. kohta kuulusid Teedeministeeriumis kinnitamisele.²³

1870. a. 5. novembril avatud Balti raudteel olid järgmised jaamad: Paldiski, Klooga, Keila, Tallinn, Raasiku, Aegviidu, Tapa, Kadrina²⁴, Rakvere, Kabala, Püssi, Jõhvi (hilisem Toila), Vaivara, Narva, Jamburg, Moloskovitsõ, Volossovo, Jelizavetino ja Gatšina.²⁵ Neist praeguseks on Eesti aladel säilinud puidust jaamahooned Paldiskis, Kloogal, Keilas, Aegviidus, Kadrinas ning Kabalas.

Esimeste raudteejaamade ehitajaks oli sagedamini riik, vähem eraseltsid. Eestimaa kubermangu esimese raudtee ehitanud Balti Raudtee Seltsi riigistati hiljem (1893.a.). Tsentraalselt kontrollitud transpordiharuna olid jaamade projektid reglementeeritud ja ühtsed. Seetõttu võivad ühe ja sama klassi jaamad nii mõnigi kord äravahetamiseni sarnased olla. Vastavalt lepingule pidid Balti raudtee jaamad olema ehitatud ja sisustatud Grjaze- Borissoglebski raudtee jaamade eeskujul.²⁶

Kuigi üldised kujundusprintsüübid olid samad (nt ebasümmeetriline põhiplaan; hobusepealised viilukroonid, kaunistused katuseurkades ning jaama nimetus aplitseeritud kujul viiluväljas vm), näeme ajaloolistel fotodel, et mõningate dekoorielementide lahendused varieerusid (nt ehislauad katuseharjal, saelauapits räästas ning rõdupiirded). Eriti torkab silma erinevus ida- ja läänepoolsete vaksalihoonete akende vormistuses. Piiriks, kus algavad rikkalikumad dekoreerimisvõtted, on Tapa jaam (k.a). Sealt edasi Gatšina suunas on tõenäoliselt algne

²¹ Gussarova, V. jt. 1970. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn, lk. 25.

²² Rõdali, Ott 1940. *Kuidas saabus raudtee Eestisse III.* - Eesti Raudtee, nr. 5, lk. 98.

²³ Rõdali, O. 1940. *Kuidas saabus raudtee Eestisse II.* - Eesti raudtee, nr. 4, lk. 76.

²⁴ Kadrina jaam valmis Palmse mõisahärra ja Balti Raudtee Seltsi esimehe A. von der Pahleni tellitud eriprojekti järgi. (Helme, Mehis 2007. Eesti raudteejaamad. Tartu, lk. 35.)

²⁵ *125 aastat raudteid Eestis 1997.* Koostanud Loog, Jüri. Tallinn, lk. 19

²⁶ Gussarova, V. jt. 1970. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn, lk. 30.

akende dekoor olnud erinev (st lopsakam lillemotiiv akna ülaosas ning jõulisem voolitud ja aplitseeritud ornament külgedel), samuti on viiluväljad ohtramalt dekoreeritud.²⁷ Võrreldes omaaegsete fotoülesvõtetega Paldiski-Narva liinil (Ch. Borchardt, u. 1870.a.), võib öelda, et resijateveo suurenedes on jaamahooneid hiljem laiendatud tiibehitustega ning samuti puitdekoori oluliselt uuendatud.

Lisaks jaamahoonele sisaldas raudteekompleks mitmeid kõrvalhooneid: veduridepood, veetorni, elamuid raudteetöölisele, kaubaladusid, tööriistade ladusid, pakihoidlat jms, mis kokku moodustasid arhitektuurse ansambli. Juhul kui praeguseks on jaamahoone ise hävinud, siis tihti võib alles olevate kõrvalhoonete põhjal tuvastada endisaegset vormikeelt ja kaunistusvõtteid puitarhitektuuris.

Raudtee muutus populaarseks reisimisvahendiks ja oli oluline tegur mitmete kuurortide arengus (Narva-Jõesuu, Haapsalu, osalt ka Pärnu). Vähemalt kuni 1930. aastateni oli tendents raudteeliine ja jaamahooneid ning peatuspunkte pidevalt juurde ehitada. 1876. aastal ehitati Paldiski-Narva liinilt ühendustee Tapa-Tartu vahele; 1889. aastal Petseri-Valga ja Valga-Tartu liin. Esimese kitsarööpmelise avati 1896. aastal Pärnu-Valga ühendustee, mis aastal 1897 jõudis läbi Mõisaküla Viljandini ning 1900. aastal omakorda Viljandist Tallinnani. Valga-Mõniste ühendus avati 1903., Keila- Haapsalu liin 1904.; Liiva-Vääna 1913.; Paide-Tamsalu 1917. ning 1917-1918. aastal rajati ka Saaremaale raudtee²⁸. Valgas, Rakveres, Paines ning Tartus tõi see linnapildis kaasa puithoonestuse märgatava laienemise vaksali suunas²⁹. Pea kõigis neis piirkondades, mida raudtee omal ajal läbis, leiab veel tänagi puitdekooriga kaunistatud ehitisi. Seega võib raudteeliine pidada üheks „maamärgiks” historitsistlike dekooritüüpide levikul.

Raudteejaamade puitarhitektuuris saab üldistavalt välja tuua teatud sarnasusi. Lisaks analoogsetele hoonekehanditele, mis tulenesid tüüpprojektidest, on sarnasusi ka dekoori osas. Nii näeme üsna järjepidevaid „mustri”-kordusi, kohati kuni 1920. aastateni välja (nt mitmel pool säilinud kaare, vaniku ja saki motiiv ehislauana räästas või akende ülaosa kujunduses ning sisselõikeline Andree risti motiiv). Kuna erinevatel aegadel ehitatud liinilõikudel esineb samuti sarnast dekoori, on alust oletada, et dekoreerimisvõtteid ühtlustati teatud intervalli järel³⁰. Eelkõige on sarnased ühe liini sama klassi jaamad, aga esineb ka kauneid erandeid (nt

²⁷ Borchardt, Charles 1870. TLM F 9962 (1-23)

²⁸ *Eesti raudteejaamad 2007*. Koostaja Helme, M. Tartu, lk. 5-9.

²⁹ Tohvri, Epi 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 81.

³⁰ Sarnased on näiteks akna allosa kaunistava dekoori poolest Klooga jaam Paldiski-Narva liinil (1870. a.) ning tüüpprojekti järgi ehitatud Võru jaam Petseri- Valga liinil (1889.a.).

Mõisaküla-Viljandi liinil Sinialliku jaam, 1897.a.; Tapa-Tartu liinil Tabivere jaam, 1876.a.). Raudteearhitektuur oli vastuvõtlik fantaasiarohketele dekooriideedele, kuigi päris sageli kombineeriti lopsakamat puitdekoori klassitsismist pärit vormivõtetega (nagu hammaskarniis või kolmnurkviilud akende-uste kohal). Fassaadikujundusele andis ilmet veel ehislaudis ning profileeritud karniisid ja pilastrid, samuti viiluväljade saelõikeline dekoor. Sagedamini on säilinud räästapitsi ning akende üla- või alaosa kaunistusi. Uhketest „viilukroonidest”, katuseharja iluvõrestikest ning ehiselementidest katuseviilu nurkades saame aimdu vaid ajaloolise fotomaterjali põhjal (vt Joonis 1). Taolised puidust jaamahooned on huvitav segu vernakulaararhitektuurist ja venepäraste tarede puidutraditsioonist ning esindusliku kiviarhitektuuri loetavast jäljest fassaadikujundustes.

2.2 Tööstuse areng ja linnastumine

Kiire tööstuse, transpordi ja kaubanduse areng 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses soodustas tugevalt siinsete linnade kasvu. Tänu tehnikate arengule ning ulatuslikele talurahva-

Joon. 1. Vaivara raudteejaama dekoor, u. 1870.a. TLMF

seadustele 19. sajandi keskpaigas vabanes maalt tööjõudu, kes otsis teenistust uutel elualadel. Toimus nihe agraarühiskonnale iseloomulikelt hajusalt rollidelt kindlama spetsialiseerumise suunas ning ühiskondlik struktuur ja rollijaotus muutusid keerukamaks. Eriti intensiivne oli linnastumine 1860- 1890. aastatel, mil raudteevõrgu loomine kasvutempot enam kui kahekordistas. Jaamade juurde tekkis uusi arenevaid asulaid. Samas kui vanades asulates, mis jäid raudteest eemale, hakkas elanike arv vähenema. 19. sajandi II poolel sai linnade kasvu peamiseks faktoriks tööstus, mis baseerus suure tagamaa ressurssidel. Toonane majanduselu elavnemine peegeldub ka ehitustegevuste mahu järsus tõusus.³¹

Tööstuse areng hakkas kujundama linnade nägu. Tuli leida tasakaal hoonete esteetilise ja utilitaarse külje vahel. Tööstushoonete vahetusse lähedusse rajati raudteed, elamud ja järgnevalt kogu vajaminev infrastruktuur. Taolise planeeringu tulemusena tekkisid linnaosad, kus elamud vaheldusid tööstus-, kommunaal- ja transpordijärgsete objektidega. Linnaplaneerimises tähendas see uusi väljakutseid, tekkis mitmeid uusi hoonetüüpe. Esialgu püüti säilitada varasemast pärinevat

³¹ Volkov, Leonid 1980. Eestimaa asustus. Tallinn, lk. 42.; Vunder, Elle 2008. *Moderniseerumise ja kultuurimuutuste muutused 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandil*. - Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 459-463.

töö- ja elukohtade läheduse põhimõtet. Vabrikud ehitati vabadele aladele linnasüdame ümber piirkondadesse, mis tänaseks on saanud juba kesklinna territooriumiks.³²

Suur osa toleaeegsest kunstiperioodikast täideti mitmesuguste eramute sise- ja väliskujunduse joonistega ning asjakohaste kirjutistega. „Elukultuur – see mõiste ei ühendanud mitte ainult kunstilis-kujunduslikke, vaid ka tehnilisi uuendusi /.../“³³. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses hakati laiemale tarbijaskonnale pakkuma muu hulgas mugavusi nagu keskküte, veevõrk ja kanalisatsioon, elektrivalgustus, telefoniside jpm., mis on tänapäeval iseenesest mõistetavad.

Võib üldistada, et kõige tormilisemad arengud siinses linnaehituses toimusid historitsismi- ja romantismiajastu lõpufaasis 1890-1910. aastatel. Tööstusrajoonid ja agulid olid üksiknähtustena hakanud linnades tekkima juba 19. sajandi I poolel, kuid alles majanduse arenedes omandasid nad linnade struktuuris määrava koha.

Näiteks kasvas **Tallinna** elanikkond 1871. aastal 29000-lt 1897. aastaks 58810-le. 1910. a. oli see juba 91500 ning 1917. aastal 159000, näidates Tsaari-Venemaa tingimustes rekordilist elanikkonna juurdekasvu³⁴. Ent kui võrrelda Tallinna väljaehitamist sel perioodil Riia või Helsingi kasvuga, siis on selles suuri erinevusi. Viimastes kerkisid ulatuslikud heakorrastatud kesklinna rajoonid esinduslike ühiskondlike juugendstiilis hoonetega. Tallinna ajaloolises vanalinnas piirdus ehitustegevus eeskätt mõningate hoonete ümberehitamise, fassaadikujunduse muutmise ning üksikute suuremate hoonete püstitamiseiga. Pearõhk Tallinnas langes hoopis kesklinna vahetusse lähedusse ehitatavate ühe- ja kahekorruseliste puumajadega „agulitele“.³⁵

Tallinnale omane ja pealinna kohta ainulaadne tiheda puithoonestuse intensiivsus on säilinud tänaseni linnaosades nagu Kadriorg, Kalamaja, Kassisaba või Pelgulinn. Saelauapits ja vooderdusviisid annavad neile siinses kontekstis pigem venepärase ilme, leiab arhitektuuriajaloolane Mart Kalm³⁶. Aguliilmelistes töölisrajoonides kaunistati sagedamini tänavapoolse fassaadi ilmestamiseks akende-uste piirdeid; kasutati ehiskonsoole viiluväljades; seinapinda rütmistati liseenide ja karniiside või erisuunalisest laudisest vahevööga. Tööliste üüritud kortermajadel esineb ka tagasihoidlikke saelõikelisi rippkaunistusi ja lihtsamat räästapitsi ning dekoratiivset ehislaudist viiluväljas (nt. Tallinnas Tööstuse 11, Soo 54 vm).

Kopliisse, mis kuni 20. sajandi alguseni oli olnud tallinlaste üks populaarsemaid puhkekohti, rajati Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik koos töölisasulaga (1899. aastal, arh.

³² Volkov, L. 1980. Eestimaa asustus. Tallinn, lk. 42-43.

³³ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 204.

³⁴ *Eesti arhitektuuri ajalugu 1965*. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 404.

³⁵ Ibid, lk. 405.

³⁶ Kalm, Mart 2001. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, lk. 15.

Rudolf Otto von Knüpffer)³⁷. Arvukate töökohtade tekkimisega kaasnes massiline ehitustegevus suureneva vajadusega kiirete ning odavate lahenduste järele. Valdav osa tööliselamuid olid väga lihtsad puithooned, dekoorielementide ja kaunistega „kirjati“ vaid tähtsamate persoonide elamuid (nt. puuvillavabriku direktori elamu Kopli tn. 35a).

Pelgulinna hoonestus hakkas hoogsamalt kujunema alles 1876. aastal. Pelgulinna arengu indikaatoriks oli suurettevõte, mis rajati väljaspool linna hoonestatud ala – Balti Raudtee Peatehas (Telliskivi tänava lõpus). Selle lähedusse tekkis aja jooksul elurajoon ning vajalik infrastruktuur poodide, kooli, sauna, kõrtside ja palvemajade näol. Tänapäevaks on Pelgulinna vanim säilinud elumaja Telliskivi tn. 25 (1875. aastast), mille viiluväljas on ehislaudis otse fassaadile paigutatud (vt. Lisa 2.5)³⁸. Sarnast fassaadidekooi lahendust kui Telliskivi 25 viiluväljas on näha, näiteks, G. V. Baranovski koostatud 1904.a. arhitektuurialbumis maamaja projektis (autor puudub)³⁹.

Ehitustegevuse arengut Tallinnas suunas olulisel määral ka eesti rahvusest väikekodanlus – vürtspoodnikud, voorimehed ja käsitöölised, kelle majanduslikud võimalused küündisid kuni kahekordsete puumajade püstitamiseni. Statistiliste andmete kohaselt olid kinnisvara omanikeks, kelle omandi väärtus ületas 10 000 rubla, enamasti sakslased. Tavaliselt asus nende kinnisvara Tallinna vanalinnas. Alla 10 000 rubla suuruste kinnisvarade valdajateks seevastu olid peamiselt eestlased; nende kinnisvara väärtus oli tavaliselt vahemikus 3000- 5000 rubla.⁴⁰ Tegelikult oli juba 1883. aastal Tallinnas keelatud puumajade ehitamine eeslinnade suurte tänavate nagu Pärnu, Tartu jt. maanteed äärde. 1897. aastal lisandusid nendele veel teised tänavad nagu Väike-Roosikrantsi, osa Kentmannist, Tatari jt. Kuid, kui 1911. aastal kivipiirkonna laiendamise taaskorralduse tulemusena, õnnestus maaomanikel (kellest paljud ise olid linnavolikogu liikmed) puumajade ehitamist keelava otsuse vastuvõtmist edasi lükata. Käestlibisevat võimalust hakati kibekiiresti ja massiliselt ära kasutama, mille tulemusena aastatel 1911 ja 1912 löödi kõik varasemad puumajade ehitamise rekordid (kui 1910. aastal kinnitati 247 puumaja projekti, siis 1911. aastal 351). „Buumi“ ajal püstitatud majade hulgas oli juba osaliselt mugavamaid juugendstiilis kortermaju.⁴¹ Hiliste, 20. sajandi viimase (1911.-1912. aasta) puitarhitektuuri ehituslaine harjal valminud historitsismi-vaimus üürimajade

³⁷ Vabriku direktoriks sai John Carr, kes eelnevalt juhtis üle 20 aasta Narvas Kreenholmi manufaktuuri.

(Nerman, Robert 2006. Jalutaja teejuht: Põhja-Tallinn. Tallinn, lk. 80-81.)

³⁸ Nerman, R. 2006. Jalutaja teejuht: Põhja-Tallinn. Tallinn, lk. 93.

³⁹ *Arhitekturnaja ensiklopedia 19 veka* 1904. Koostaja G. V. Baranovski. St.- Peterburg, IV osa, 6. pt. lk. 36.

⁴⁰ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 405.

⁴¹ Hallas, K. 1995. *Eestlane ja suurlinn*. – Kunstiteaduslikke uurimusi. Tallinn, lk. 106.

aknadekooris annab tunda tööstuslike võtete ja mass-kujunduste mõju, puudub saelõikeornamendi originaalsus ning varasem käsitööliku vormistuse soojus⁴².

Oma osa Tallinna puitarhitektuuri projekteerimisel 19. saj. lõpus - 20. saj. alguses oli kindlasti kutselistel arhitektidel⁴³. Kuigi paljude hoonete, eriti aga fassaadidekoori detailide kujunduse autorluse osas on meie teadmine lünklik. Arvatavasti olid arhitekti poolt kavandatud dekoorijoonised pigem erand. Laiemalt kasutati dekoori loomisel puidutööd valdavate spetsialistide kogemustepagasit, praktilise suunitlusega trükistes levinud mustrijooniseid ning aeg-ajalt juba püstitatud - nähtud hoonete eeskujud.

Narva oli Tallinna kõrval kujunenud Eesti teiseks suuremaks tööstuslinnaks 19. sajandil. Odava vee ja energia baasil rajatud suured tekstiilivabrikud (1836. a. Kalevivabrik, 1831. a. Linavabrik ja 1837. a. Kreenholmi manufaktuur) löid eeldused linna kiireks kasvuks. Ajavahemikus 1899- 1914. a. kasvas elanike arv linnas 34000- lt 45000- ni (mitteametlike andmete alusel). 1857- 1862. aastail alustati Narvas Kreenholmi linnaosa väljaehitamist, mis moodustas koos töölisasulaga ja Kreenholmi ning Georgi saartel asuvate tehastega selle perioodi ühe parima terviklikult välja ehitatud arhitektuuriansambli.⁴⁴ Narva linna puitarhitektuuri ilmestavaid näited ei ole märkimisväärselt säilinud.

Oluline on aga rõhutada seost Ida-Eesti linna Narva ja suurilma ideid kandva Peterburi vahel. 1845. aastal Narva Kalevimanufaktuuri omandanud ja 1851. aastal Narva Linaketramise Manufaktuuri rajanud parun Aleksander Stieglitz oli nimelt ka Peterburi kunsttööstuskooli asutajaks. (Viimane on tuntud veel Stieglitzi kunstikooli või täpsemalt Parun Stieglitzi Tehnilise Joonestamise Keskõppeasutusena.) Lisaks tegutsesid joonistusklassid ka Narvas A. Stieglitzi lina- ja kalevivabriku juures.⁴⁵ Narva oli seega otsekontaktis tolaeagsete suundumustega, mis Euroopast läbi Venemaa Eestisse jõudsid, seda nii tööstuslike linnaosade planeerimisel kui ka arhitektuursel ilmestamisel ja kaasaegse elukultuuri viljelemisel. Narvast pärineb ka teadaolevalt üks varasemaid puidustiili näiteid Eestis – A. Stieglitzi villa (tõen. 1852. aastast; kujutatud 1867.a. W. S. Stavenhageni gravüüril), kus kombineeriti nii šveitsi, neogooti kui ka mauri stiilis ehituselemente.⁴⁶ Kuna Narva puithoonestus vaadeldavast

---

⁴² Näiteks, väga mitmed arh. K. Wilkeni projekteeritud kortermajade aknapealdised on samasuguste aukudest pigitud sakkidega dekoreeritud.

⁴³ Tallinnas projekteerisid "agulimaju" 1870-1880. aastatel Rudolf Otto Knüppfer, Ervin Bernhard, Axel von Howen, Louis Christoph, Otto Schott, Nikolai Heraskov; 1890-1900. aastatel oli produktiivsemaid Konstantin Wilcken, alates 1903.a. lisandus eestlasest Voldemar Lenderi ehitusbüroo. (Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. - Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 32-33.)

⁴⁴ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 408-409.

⁴⁵ Kirme, Kaalu 1995. *Kunstieliu piiridest ja muustki*. - Kunstiteaduslikke uurimusi. Tallinn, lk. 288.

⁴⁶ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. - Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 22-23.

perioodist on praktiliselt hävinenud, saab piirkonnas levinud puitdekoori kohta teha järeldusi sealsete töösturite suvituspaiga: Narva-Jõesuu kuurortarhitektuuri põhjal (vt. pt. 2.3).

Ida-Eesti puitarhitektuuri ühe vanema osa moodustasid veel puidust vaksalihooned Paldiski-Narva- *Gatšina* liinil. Alates Tapa jaamahoonest, kuni praeguseks Venemaa piiridesse jäävate jaamadeni idasuunal oli algselt erinev dekoreerimisvõttestik kui liini läänepoolses otsas, selgub u. 1870. a. fotoülesvõtetelt. See avaldus nii klassikaliste rombikujuliste aplikatsioonide kasutamises nurgapostide kaunistamisel, kui ka jõulisemate voolitud ja aplitseeritud aknapalendike kujunduses (vt Joonis 2).⁴⁷

Märkimisväärselt kasvas 19. sajandi lõpul veel Lõuna-Eesti suurim linn **Tartu**, eriti pärast Tartu-Tapa haruraudtee valmimist 1876. aastal ja linna ühendamist raudtee abil Riiaga sajandi lõpul (1889.a.). Viimasega seoses laienes puithoonestus vaksali suunas. 1855. aastal oli Tartus elanikke 12 700, 1881. aastal 29 900, kuid 1897. aastal juba ligi 40 600 ning 1914. aastaks ligi 50 000 elanikku⁴⁸. Tartu linnalist kasvu (peale sajandivahetust) takistas eelkõige suurtööstuse puudumine. Seda olulisem oli aga väikekaupmeeste, käsitöölise ning nõ „mittetootva elanikkonna“ osa. Taoline sotsiaalne koosseis määras Tartu väljaehituse peamise arengusuuna: ühe- ja kahekorruseliste puumajadega hoonestatud laiali valgivate linnaosade kujunemise. 1897. aastaks oli puitelamuid 2285, samas kivihooneid vaid 389.⁴⁹ Tartu puitarhitektuuriga linnaosad on ulatuslikult säilinud. Sajandivanuseid ehitisi leiame näiteks Karlova linnaosast, Lepiku ja Emajõe tänavalt Supilinnast ning Kastani ja Kuperjanovi tänava piirkonnast Toometaguses⁵⁰. Need paistavad silma erilise hoolega loodud ning tänaseni säilinud puidust fassaadielementide poolest. Tartule omaselt on dekoori juures tuntav juugendstiili mõju ja sageli põhjamaine ristuvate aknapiirdelaudade kasutamine, samuti võib näha peene käsitööoskuse poolest eristuvat (vene) puuseppade tööd (vt Lisa 2).

Joon. 2. Tapa raudteejaam, u. 1870.a. TLMF

⁴⁷ Borchardt, Ch. u. 1870. TLM F 9962 (1-23)

⁴⁸ Tartu elanike arvu hindamisel tuleb arvestada, et puitasum Karlova arvati Tartu linna koosseisu alles 1916. aastal.

⁴⁹ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 408.

⁵⁰ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 378.

Pärnu kasv on seotud eelkõige sadama arenguga ning linna muutumisega Eesti suurimaks linaekspordi keskuseks. Kasvu soodustas veelgi kitsarööpmelise raudtee ehitamine 1896. aastal. Erilist hoogu andis linna väljaehitamisele „Waldhofi“ tselluloosivabriku käikulaskmine 1900. aastal. Olulise tähtsusega on samuti Pärnu kujunemine kuurordilinnaks, seda eriti mudaravila valmimise järel 1890. aastal. Linn kasvas kiiresti 19. sajandi lõpus, 20. sajandi alguses: 1851. aastal oli Pärnus 5900 elanikku, 1867. aastal 9300 ning I maailmasõja eel oli elanike arv tõusnud juba 20 000-ni (vt. ka pt. 2.3).⁵¹

Teised Eesti linnad ei kasvanud nii hoogsalt nagu Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Suhteliselt kiiremini arenes ainult raudteesõlm **Valga**, mille elanikkond 1897. aastaks oli kasvanud ligi 11 000-ni (jäädes edaspidi sinna püsima). **Viljandi**, **Rakvere** ja **Võru** elanikkond oli 1897. aastaks vastavalt 7736, 5890 ja 4152. Viimased jäid oma nõrgalt arenenud tööstusega kohaliku tähtsusega kaubandus- ja käsitöökeskusteks. **Haapsalu** ja **Kuressaare** omandasid võrdlemisi suure populaarsuse kuurortlinnadena, kuhu seetõttu puistati uusi suvilarajoone ja rajati kauneid parke.⁵²

2.3 Suvituskultuur ja kuurortarhitektuur

Kuninganna Victoria valitsemisaeg (1837-1901) Inglismaal tähistab kogu läänemaailmas tööstuse arengu ja loodus- ning inseneriteaduste võidukäiku. Nn viktoriaanlik stiil (ingl. k. *Victorian style*) kaasas erinevaid arhitektuurieeskujusid ja levis mõlemal pool Atlandi ookeani, olles seega üheks oluliseks historitsismi märksõnaks. Uus tööstuse ja kaubanduse kõrgkiht sel perioodil püüdis vanade maavaldajate eeskujul järgida põhimõtet ümbritseda oma elukeskkond paradiislike parkidega. Oli aru saadud looduse tervendavast mõjust – kiiresti tekkisid kasvavates linnades linnapargid, arenes suvitus- ja puhkekultuur. Esimene rannakuurordi mõnused pakkuv suvituskoht rajati Inglismaale Brightonisse (1814- 1822. a., arhitektiks John Nash). Sellest sai inspiratsiooniallikas ülejäänud Euroopa tähtsaks kuurordimeelsusele.⁵³

Vastukaaluks 19. sajandi jooksul maad võtnud urbaniseerumisele, linnakeskuste suuremahulisele väljaehitamisele, pöördus inimeste tähelepanu keskustest välja – linnalähedastesse rajoonidesse, aedlinnadesse, suvituspiirkondadesse või lihtsalt maale. Elamist eramus peeti mitmeti eelistatumaks – nii sotsiaalselt (- kuuluti samasse sotsiaalsesse ringi naabritega ja oldi eraldatud alamatest kihtidest), majanduslikult (- kinnisvara kui mõistlik

⁵¹ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 409.

⁵² *Ibid*, lk. 409.

⁵³ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera.* - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 68.

kapitalimahutus), hügieenilisest vaatepunktist (- tervislik ümbrus, sportimisvõimalused) kui ka esteetiliselt (- looduskeskkond).⁵⁴ Elukeskkonna ja looduse ühendamise mõte ehk aedlinnalisuse idee tekkis 1870. aastatel Inglismaal koos industrialiseerumisega. Samuti kogus 19. sajandi teisel poolel hoogu hügieeni- ja tervishoiualane liikumine. Viimane väärtustas tervet eluviisi ja puhkust, mis pidid kuuluma iga endast hooliva inimese harjumuste juurde.⁵⁵

19. sajandil avaldunud terviseliikumise ilmekaks tõestuseks Eestis on mitmed puitarhitektuuri poolest rikkad paigad – endised kuurordid ja mereäärsed või metsarohked puhkepiirkonnad nagu Haapsalu, Kuressaare, Narva-Jõesuu, Pärnu, Elva, Aegviidu või Nõmme, Kadriorg ning Pirita-Kose (Tallinnas).

19. sajandi lõpuks oli piki Kirde- Eesti rannikut hakanud kujunema esinduslikke suvituspaiku: Narva- Jõesuu, Meriküla, Sillamäe, Voka. Need olid mõeldud eelkõige Peterburist pärit jõukate isikute teenindamiseks. Aheliku läänepoolseks lõpetuseks jäi Peterburi kaubandus- ja tööstustuusale Grigori Jelissevile kuulunud Toila- Oru loss (arh. Gavril V. Baranovski, 1897-1899).⁵⁶

Tallinna rikasetele elanikele muutus meeldivaks väljasõidupaigaks **Kadriorg**, kuhu ehitati supelsalong peale 1861. aasta ideekonkurssi (arh. Ludvig Bohnstedt).⁵⁷ Kuurordipiirkonnale omaselt püstitati siia mitmeid suvemõisaid ja ka keskklassi üürimaju. Huvitav on Kadrioru puitarhitektuuri dekooris ilmnev venepärane joon, mis on seotud kunagise lossiteenijate asumiga (nn. slobodaaga). Ulatuslikum ehitustegevus Kadriorus jääb siiski 19. ja 20. sajandi vahetusse.

Tallinna puhul ei saa mainimata jätta ka **Pirita** jõe äärset suvituspiirkonda. Sealsest Kose suvemõisast järk-järgult eraldatud maadele märgiti 1875. aastal maha suured suvilakrundid, kuhu mitmed baltisakslastest linna eliiti kuulunud isikud lasid endale ehitada „hellitusnimedega” villasid (nt Annenhof, Waldfried, Marienwald, Friedhelm, Tannenrode). Analoogselt tükeldati maad lähikonnas Maarjamäe suvemõisa juures, rajades 1882. a. Saare ning 1900. a. Tamme, Lepa ja Kase tänavad, mis hoonestati aiamajakestega.⁵⁸

Lisaks hakati 1897. aastal rääkima jõukamate Tallinna perekondade puhkerajoonist **Naissaarel**. Peagi saadi kroonu luba mõõta välja 19 suvilakrunti ning 1898. aastal leidsid kõik krundid enampakkumisel omaniku. Villasid sai ühtlasi tulusalt välja üürida. Rendilepingud tehti 99

⁵⁴ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 204-205.

⁵⁵ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera*. - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 66.

⁵⁶ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 114.

⁵⁷ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 23.

⁵⁸ Nerman, Robert 2008. Jalutaja teejuht: Pirita. Tallinn, lk. 13- 33.

aastaks. Paraku lõpetati suvitamine 1912. aastal, mil alustati Naissaare militariseerimisega ning suvitajaid saarele enam ei lubatud. Praeguseks ei hooa kruntide asupaikugi ja ala on metsastunud.⁵⁹

Tänaseks on Tallinnaga (al. 1940.a.) ühendatud kunagine iseseisev „metsalinn” ja puhkepiirkond **Nõmme**, mille arengut soodustas 1872. aastal Paldiski-Narva raudteeliinil avatud vastav peatuskoht⁶⁰. Nõmme vanimast puidustiilis villaarhitektuurist on vähe säilinud. Üheks historitsistliku puitarhitektuuri säilinud näiteks on küllalt levinud dekooriga Õie tn 17 villa. Märkatavalt huvitavam, paraku aga halvasti säilinud, on puidustiilis dekoor Õie 30 hoonel. Esinduslik näide Nõmme historitsistliku suvitusarhitektuuri vanemast kihistusest on veel neorenessanss-villa Valdeku 3, tagasihoidliku puitpitsiga räästas. Nõmme piirkonnas asuvad veel Narva-Jõesuust lahti monteeritud ning teisaldatud villad: Sihi tn 122 ja osalt juugendliku dekooriga Pärnu mnt 492 (ehit. u 1910-1912)⁶¹.

Pärnu kui kuurordilinna areng hoogustus 19. sajandi lõpukümnendil. Sellega kaasnes eelkõige esinduslike haljasalade, parkide ja villade linnaosa kujunemine mere vahetusse lähedusse. Kerkisid peamiselt väljastpoolt tulnud suvitajatele mõeldud verandade ja rõdudega, rikkalikult lõikeornamentidega kaunistatud puitpitsvillade rajoonid. Pärnu kuurortarhitektuuris ilmestab mitmeid hooneid elegantne nurgatorn ja puidustiilis rippviilud on enamasti kaunistatud väänduva taimornamendiga, samuti on säilinud harvad näited räästapiirkonna ülaserva kaunistamisest ehislauaga. Pärnu villaarhitektuuri on säilinud näiteks Suvituse, Supeluse, Ringi, Aia, Aisa, Papli ning Tammsaare tänavate piirkonnas.

Pärnus on lisaks ühe kihistusena säilinud algselt vene erusõjaväelaste piirkonnana kujunenud Auli ja Väike-Kuke tänavad. Sajandivahetusel kerkis linna veel puidust üürimaju ning uue romantilise puitdekooriga hoonetüübi moodi tulekul tehti mitmeid ümberehitus-projekte, mida peamiselt projekteerisid insenerid- ehitusmeistrid nagu A. Jung, H. v. Wolffeldt ja E. v. Wolffeldt. Paljud vanemad ühekorruselised elamud ehitati kahekordseteks või täiendati neid puidust verandadega ja lisati rohke puitpitsiga ehispennidega katuseuuke.⁶²

Haapsalu kuurordi sihtrühmaks olid peamiselt Balti raudteel Peterburist saabuvad vene suvitajad, kuigi suvituspiirkonnana kujunes linn välja oluliselt enne raudtee ehitamist 1904.

---

⁵⁹ Hallang, Aivar 2008. *Mine ja vaata! : Viimsi: Suvilate (villade) asupaik Naissaare idakaldal*. - KesKus. November.

⁶⁰ Lauer, Liisi 2003. Raudteejaamad Eestimaa kubermangus Paldiski-Narva liinilõigul 1870-1876. - Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 31.

⁶¹ Mälk, Sandra 2009. Puitvilla Pärnu mnt 492, Tallinn. Restaureerimiskontseptsioon. – Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 8-9.

⁶² Tohvri, E. 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 95-98.

aastal. Kujukalt kirjeldab suhtumist kõrgkihist võõrastesse ning nende hooajalist saabumist 19. sajandi lõpul kunstik Ants Laikmaa oma meenutustes (1932. aasta „Päevalehes”): „Kui hakkasid aga päevad vastu kevadet paisuma ja löid Haapsalu lahe sinised silmad lahti, siis ärkas, puges ka oma pesast välja Haapsalu bürger, komitses ning kohendas oma maja ümber ja aias, värvis ja tapeetis, krohvis ja lupjas korstnaid ja maja alusmüüre neitsivalgeks, nokitses viimse kui rohulible kõnnitee kivide vahelt. Kõik ikka ta ülalpidajaile – supelsakstele vastu, kes hakkasid nüüd tulema /.../. Ning ta jätkab haapsalulase aastaringi kirjeldust: „Kui siis talv tuli ja Haapsalu oma hooeag algas, siis tõi ta kõik need supelsakstelt saadud kombed ka oma tuppa /.../.”⁶³

Kuurordi paremaks teenindamiseks ning väljaarendamiseks avati raudteeliin. Sealne jaamahoone, mis valmis 1907. aastal (proj. 1904. a., arh. K. Verheim) kannab neorenessansi tunnuseid (nt tahveldised akende kohal). Oma keskse torni, nn. imperaatoripaviljoni ja pika puitsammastele toetuva varikatusega perroonil on jaam siiani dominantne Haapsalu linnapildis ning Eesti raudteearhitektuuris tervikuna⁶⁴. Teine kuurortlinna vaimu kandev puithoone oli kahtlemata kuursaal. See on säilinud tänu 1990. aastate rekonstruktsioonile (proj. 1897, valmis 1905. a., R.O. Knüpffer, rekonstr. 1990. a.-tel, arh. M. Tääker).⁶⁵ Üksikuid villaarhitektuuri näiteid on Haapsalus näha tänavatel Lahe ja Õhtukallas (nt neogooti elementidega Lahe 7, Õhtukallas 19). Lisaks leiab Haapsalust teisigi puitdekooriga rikastatud hooneid Posti tänavalt – näiteks esindusliku torniga villa Posti tn 20. Põnevad on ka kohalike puuseppade-majaomanike teostatud mustrieeskujude tõlgendused (vt. Lisa. 2. ukse varikatuse viiluväljad Võnnu 21 ja 14 hoonetel).

1840. aastail hakkasid reisilaevad sõitma Peterburi ja Helsingi ning Peterburi ja Riia vahel, peatudes ka Tallinnas ning Kuressaares⁶⁶. **Kuressaare** (*Ahrensburgi*) kui kuurortlinna tõus ülevenemaalise tähtsusega sihtpunktiks algas tänu 19. sajandi alguses avastatud Suurlahe muda raviomadustele. 1861. aastal alustati ka kindluse ja linna vahelise vaba maatüki pargiks muutmise. Kuigi 1960. aastatel jäi linn veel endistesse piiridesse, tihenes selle asustus võõrastemajade ja pansionaatide näol suuresti tänu tollase turisminduse elavnemisele.⁶⁷ Rajatud linnaparki ehitati 1889. aastal (arh. C. Lorenzen) esinduslik kuursaal, kus asusid restoran, puhvet, lugemistuba, teatri-, kontserdi- või tantsusaal, veranda, ametikorter ning vaatetorn. Viimase eksterjööris rõhutati puitkonstruktsioone (sambaid ja diagonaaltugesid) ning

⁶³ *Mõteldes tagasi: valik Ants Laikmaa autobiograafilisi artikleid* 1991. Koostaja Tiik, Vaike. Tallinn, lk. 26-28.

⁶⁴ *Eesti raudteejaamad* 2007. Koostaja Helme, M. Tartu, lk. 129.

⁶⁵ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 24.

⁶⁶ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 23.

⁶⁷ Kallaste, Helen 2007. *Kuressaare puitelamute tüübid*. - Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 5- 6.

lahtise veranda romantilist motiivi toetas sõrestikuline puidust vaaketorn.⁶⁸ 20. sajandi alguses oli Kuressaare kuursaal mõnda aega kasutusel Saaremaa raudtee jaamahoone⁶⁹. 1984. aastal kuurhoone põles, kuid on 1988. aastal rekonstrueerituna säilinud tänaseni⁷⁰.

Seoses suvitusega rajati mitmeid puithooneid 19. sajandi II poolel linnapargi vahetusse lähedusse (Pargi tänavale). Need erinesid oluliselt varasematest Kuressaare ehitistest oma kerguse poolest, rohkelt kasutati saelõikeornamenti ja H. Kallaste sõnul on tunda vene puitarhitektuurile omaseid vormivõtteid. Pärast 1876. aastal rajatud „Roomassaare“ mudaravilat ehitati lähedusse Allee, Uus- ja Vana-Roomassaare, Kivi ning Liiva tänavatele arvukalt puitelamuid, kus resideerusid suures osas vene supelvõõrad. Nende maitse sai tõenäoliselt määravaks sealse puitarhitektuuri kujundamisel. 19. sajandi lõpul kuurordi vajaduste kasvades rajati juurde veel Uus tänav; 20. sajandi alguses Pärna ja Transvaali tänavad.⁷¹ Mainitud tänavatelt tasub tänagi otsida arhitektuurset mälestust omaaegsetest suvitajatest, kuigi palju hooneid on ümber ehitatud või esineb kadusid dekooris. Eesti esinduslikumaid neogooti elementidega kaunstiatud puitvillasid asub vahetult Kuressaare linnuse kõrval: Lossi 16 (valminud 1893.a.) ning on nüüdseks ka väärilt restaureeritud⁷².

Kuressaarele iseloomulikest säilinud dekoorielementidest tuleb kindlasti mainida puidust nikerdatud köie-motiivi akende ja uste raamistamisel, mida mujalt Eestist nii järjekindlalt kasutatuna pole õnnestunud leida. Epi Tohvri viitab köiemotiivi seotusele just varasemate (19. saj I poole) ühekorruseliste kalurimajadega, mis oma üldlahenduselt kuuluvad Skandinaavia rannikuäärsetel aladel levinud elamutüübi hulka (nt. Kuressaares Väike- Sadama ja Suur-Põllu tn)⁷³. Hiljem on omanäolist köiemotiivi rakendatud ka esinduslikumatel elamutel (nt Lossi 25). Veel on Kuressaares jälgitav Saaremaal sagedamini esinev südamekujuliste (lehe-) mustrite saagimine laudvoodri otstesse (vt. Lisa 2.7).

Narva-Jõesuu (ajaloolise nimega Hungerburgi) kui suvituskoha väljaehitamise plaani Soome lahe kaldale ja Narva jõe suudmesse esitas 1873. aasta sügisel Narva linnavolikogule tollane linnapea Adolf Theodor Hahn. Praegune Narva-Jõesuu asubki endiste asumite Hungerburgi ja Šmetske ehk Auga kohal. Kuurordi arhitektuurse väljanägemise eest hoolitsesid mitmed Narva

⁶⁸ *Eesti Arhitektuur* 1996. Üldtoimetaja Raam, Villem. Tallinn, lk. 51.

⁶⁹ *Eesti raudteejaamad* 2007. Koostaja Helme, M. Tartu, lk. 143.

⁷⁰ *Eesti Arhitektuur* 1996. Üldtoimetaja Raam, V. Tallinn, lk. 51.

⁷¹ Kallaste, H. 2007. Kuressaare puitelamute tüübid. - Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 5-6.

⁷² Vt. lähemalt Sepp, Tõnu. *Lossi tn 16, Kuressaare*. – Muinsuskaitse aastaraamat 2005. Tallinn, lk. 40-42.

⁷³ Tohvri, E. 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 100.

Kreenholmi juhtivad tegelased (A. Th. Hahn, R. Kolbe, W. Bolton, E. Siricius, B. Bley), kelle hulgas oli tähelepanuväärselt suur osakaal just inglastel.⁷⁴

20. sajandi algus oli Narva- Jõesuu kuurordi õitsenguperioodiks. Asutatuna 1970. aastatel, hakkas kuurort kiiresti kasvama. Esimese maailmasõja eel ulatus elanike arv juba 3500 inimeseni ja suvitajate arv kuni 12 000-ni⁷⁵. Suurem osa kuurordi hoonestust ehitati 1873-1900, hiljem, eriti pärast 1905. aasta revolutsiooni ehitustegevus rauges⁷⁶. 1912. aastaks oli Narva-Jõesuus püstitatud enam kui 800 villat-suvilat, tänaseks on neist alles vaid paarkümmend. Suurejoonelist villaarhitektuuri on veel veidi säilinud kõige varem hoonestatud Aia tänaval.⁷⁷ Oluliseks tööde suunajaks oli 1882- 1905. aastatel Narva linnaarhitekt Aleksander Novitski. Tema tööd jätkas hiljem väiksemas mahus Nikolai Opatski.⁷⁸ Tüüpilised olid ühe- või kahekorruselised verandade- ja rõdudega puitelamud. Verandad ja rõdupiirded kaunistati küllusliku puitpitsdekooriga, kusjuures eeskuju võeti nii mauri stiilist kui ka Karjala-Vene rahvusromantilisest puitarhitektuurist. Lisaks välja-üüritavatele eramajadele ja villadele tegutses Narva-Jõesuus 20. sajandi alguses üle 20 pansionaadi, neist nooblimaks peeti kuursaali. Vene rahvusest tellijaskonna seas olid populaarseks sibulkuplitaoliselt välja ehitatud frontoonid ja rohke ornamentaalne puitpitsdekoor. Ehitustööde tarbeks tulid suviti lausa puusepad Venemaalt Arhangelski ja Olonetsi kubermangust, et rohkeid tellimusi täita.⁷⁹

Narva-Jõesuu sai kõige laastavamalt kannatada II maailmasõja käigus. Huvitav on aga fakt, et mitmed Narva-Jõesuu tühjaks jäänud villad müüdi maha ja teisaldati Eesti Vabariigi ajal. Hinnanguliselt võis äraveetud hooneid olla paarikümne ringis. Mitmed neist on tänaseni alles, asudes peamiselt Tartus ja Tallinnas (nt. Nõmmel Sihi tn 122, Pääskülas Pärnu mnt 492).⁸⁰

2.4 Puitdekoori tehnoloogilisest taustast

Romantilise maamaja loomisel kas vene, šveitsi või mõnes muus puidulembeses stiilis oli võimalik demonstreerida rikkalikku dekoori tänu laiemalt levima hakanud tehnoloogilistele uuendustele ja mõtteviisi muutustele kohalike ehitusmaterjalide väärtustamisel.

⁷⁴ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera.* - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 66-67.

⁷⁵ *Eesti arhitektuuri ajalugu* 1965. Peatoimetaja Arman, H. Tallinn, lk. 409.

⁷⁶ Tuuder, Madis 2007. Narva-Jõesuu linnaehituslikud kihistused iseloomulike arhitektuursete objektide näitel.- Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 17.

⁷⁷ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera.* - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 66.

⁷⁸ Tuuder, M. 2007. Narva-Jõesuu linnaehituslikud kihistused iseloomulike arhitektuursete objektide näitel.- Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 16.

⁷⁹ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera.* - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 68.

⁸⁰ Tuuder, M. 2007. Narva-Jõesuu linnaehituslikud kihistused iseloomulike arhitektuursete objektide näitel.- Bakalaureusetöö Tallinn, lk. 19

19. sajandi puidustiili ideeliseks taotluseks oli materjalist lähtuvalt uue stiili tekitamine. See põhimõte oli analoogne samaaegse eheduse taotlusega kiviarkitektuuris (krohvita tellis- ja looduskivifassaadid) ⁸¹. „Alles nüüd hakati laiemalt rääkima ehitusmaterjalide „ausast“ ja „ainuomasest“ kasutamisest, tähelepanu pöörama nende omaväärtusele. Jõuti järeldusele, et hoone materjal peaks peegelduma juba tema stiilis, et ilu tuleneks kasulikkusest. Kuna 19. sajandi arhitektuuris seisis stiili mõiste sedavõrd kesksel kohal, oli puidust kui ehitusmaterjalist stiili tuletamine lausa teadlik protsess ja nõnda „puuehitusstiil“ (*Holzbaustil*) sündiski. ⁸²

Just eri tüüpi saagide kasutusele võtuga hakkas ulatuslikumalt levima puidust saelõikeornament, mida rakendati viiluväljadel, rippkarniisidel, sarikaotstes, rõdupiiretes, lamedatel balustraadidel, verandapostide, akende, uste piirlaudade jms. kaunistustes. ⁸³

Eestis toimus sae kasutusele võtmine ehitustööl suuremas osas 19. sajandi II poolel. ⁸⁴ Vene aladel tunti saagi küll varakult, kuid kasutati vaid mõnd väiksemat saetüüpi linnakäsitööliste seas. Ulatuslikum tööriista rakendamine Venemaalgi algas paar-kolm sajandit tagasi. (Sõnad „saag“ ja „saagima“ polnud üldkasutatavad veel isegi mitte Peeter I ajal). ⁸⁵ Nagu naabermaades nii levisid eesti lihtrahva hulgas kõige varem väikesaad – spetsiaalne uurdesaad ja noakujuline kitsa lehega ora- ehk tikksaad. Viimasega töötamist kirjeldatakse 1815. aastal vastavalt: „Tedita prukitakse selle ammeti peal, kui ohherdiga lauale auk sisse lastakse, siis pistetakse temma sealt august sisse, ja saetakse nenda kui tarvis on.“ ⁸⁶ Kirjeldatule analoogset töövõtet on kasutatud ka enamuse saelõikeornamentide loomisel - esialgu puuriti augud ette ning seejärel loodi kujundeid neid saega ühendades. Mõnedki taolised puuritid augud on jäänud puitdekoori puhul ka kaunistavasse rolli. (vt. Lisa 1. ja 2.) „Niisiis kasutati orasaagi suuremate või erilise kujuga aukude lõikamiseks (toobri kõrvaaugud, võtmeaugud jms.) ning muuks ümarsaagimiseks.“ ⁸⁷

Puutöönduse seisukohalt on aga kõige tähtsamad hoopis mitmed suursaad, mis hõlbustasid laudade saagimist ja puude langetamist ning lõpuks mehhaniseeritud saeveskite tulek. Revolutsiooni tegid eelkõige palgi ristisaagimiseks mõeldud suursaad ja pikisaagimiseks ette nähtud lauasaag, kuna muutsid töö oluliselt efektiivsemaks. Enne suursae tulekut toimus metsa langetamine kirve abil, samuti palkide tükeldamine jne., mis oli aeganõudev. Lauasaag

⁸¹ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk 22-23.

⁸² Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk.103.

⁸³ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 22.

⁸⁴ Habicht, Tamara 1977. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn, lk. 13.

⁸⁵ Viires, Ants 2006. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, lk. 57.

⁸⁶ Viires, A. 2006. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, lk. 58.

⁸⁷ Ibid, lk. 58.

omakorda tõrjus kõrvale palgi lõhestamistehnika kirve ja kiilude abil. Kuigi suursaag oli olemas juba 15. sajandil, siis laiem populaarsus tuli alles 18., 19. sajandil. Võrdluseks võib tuua Saksamaa, kus suursaag hakkas metsatööl kodunema 18. sajandil, Venemaal on mainitud esimesi suursaaage allikates 16. sajandil, kuid sealgi hakkas see laiemalt levima hiljem. Eestis paigutub suursae laialdasem levik 19. sajandi keskele (1840-1870.aastatesse). Lauasaag tõusis ehitustöodes laiemalt tähtsaks kohale u. 1870.-1910. aastateks. Käsitsi kasutatav lauasaag oli paralleelnähtus saeveskitele. Kui 17.-18. sajandil võeti Euroopas kasutusele õhukesed hollandi saelehed, suurenes saeveskite toodanguvõime ning nende osatähtsus muutus määravaks metsamajanduses. Eesti aladel ehitati esimene taoline saeveski metsakaubanduse keksusesse Narva 1650. aastal. Saed levisid enamasti linnade: Riia või Pihkva ning Tallinna kaudu. Saage saadi ka vene rändkäsitöölislalt ja -kaubitsejatelt ning nn. saeteritajatelt. Esimeste lauasaagijatena mäletatakse tihti just venelasi, keda seetõttu nimetati „saevenelasteks“. Siiski kujunes lauasaagimine pigem kehvikute ametiks ning venelaste järel teisel kohal olid rändtöölisena saarlased.⁸⁸

Venelastest tööjõu osakaalu puutööstuses rõhutatakse sageli, sest vana-vene puitarhitektuuri näol oli tegemist eelkõige pikkade traditsioonidega talupoegliku pärandiga. Puit oli Venemaal kõige kättesaadavamaks ja ühtlasi odavamaks ehitusmaterjaliks. Ehitusstiili populaarsuse ja püsimise läbi mitmete sajandite tagas leidlik ja kokkuhoidlik materjalikasutus ning suur töökiirus. Puitehitustega tegelesid Venemaal spetsiaalsed puuseppade artellid, mida juhtisid andekad meistrid.⁸⁹ Ilmset vene puuseppade töö virtuoossust võime näha mõnelgi säilinud puithoonel tänaseni (nt Narva-Jõesuus Aia, Tallinnas Poska, Tartus Kastani tänaval). Teada on, et esimese raudtee ehitusega Eestisse kaasati hulgaliselt puuseppi, kellest osa kahtlemata moodustas vastava kogemusega võõrtööjõud. Samuti, käisid suviti Ida-Eestis kuurorrajatise valmistamas puuseppad Venemaalt Arhangelski ja Olonetsi kubermangust (vt. pt. 2.1 ja 2.3).

Nii Euroopas kui Venemaal oli võimalik saada puutööstusest erikoolitust. Näiteks, ühes kaunimas puitdekooriga rikastatud linnas - Tomskis, loodi 1883. aastal spetsiaalne (kaheaastane) täiendkursus puuseppadele, keda Peterburis ja Moskvast õppinud arhitektid ning kunstnikud koolitasid. Tegeldi nii joonistamise, kompositsiooni, arhitektuuri stiilide, ornamentika õppimise kui modelleerimisega. Olulisel kohal oli looduse ilu tunnetamine ning vormi filigraanne täpsus.⁹⁰ Taolised kursused andsid samas võimaluse ühtlustada rahvusromantilist

⁸⁸ Viires, A. 2006. Eesti rahvapärane puutööstus. Tallinn, lk. 59-65.

⁸⁹ Reier, Liis 2000. Kitsarööpmelise raudtee ehitamine, jaamaarhitektuur ning jaamad Pärnu-Mõisaküla-Viljandi liinil. – Bakalaureusetöö. Tallinn, lk. 33.

⁹⁰ Shepelev, Y. 1987. The wooden architecture of Tomsk. Moskva, lk. 150.

arhitektuurikeelt ning tagada puitdekoori „mustrite” levikut Venemaal laiemalt. Seetõttu pole imeks pandav, et mõne Tomski puithoone lillornamendiga räästakaunistus ei erinegi kuigivõrd Narva-Jõesuu puitvilla omast.

Kui linnaarhitektuuris taandus puitdekoori rakendamine 1910. aastateks peamiselt korterelamute pärusmaaks, siis kohalike eestlaste talude ja jõukamate häärberite juures näeme saelõikeornamendi kodunemist pigem hilinemisega: 1900-1920. aastatel. Puidustiilis lahendused kodunevad hõlpsamalt sageli paadimeistrite ja laevakaptenite elamutel, kes olid osavamad puutöös.⁹¹ Taluhoonete kaunistamine-kaasajastamine piirdus tihti vaid välisukse ette ehitatud madala viiluga trepikoja ning räästapitsiga⁹².

Kui varem tegid külasepad väikesaage, siis tänu vabrikutootmisele hakkasid 19. sajandi teisel poolel suursaag ja lauasaag massiliselt levima. Kiirem ja mugavam ehitusmaterjali hankimise- töötlemise viis andis omakorda hoogu metsamajanduse tõusule ning muutis puidu soodsaks, kättesaadavaks ja populaarseks ehitusmaterjaliks. Puit sobis kohalike oludega traditsioonilise ehitusmaterjalina ning kodunes kiiremini seal, kus olid puitnikerduste loomiseks vajalikud käsitööoskused. Tõenäoliselt kasutati saelõikeornamendi loomisel täiendavalt mitte-eestlastest tööjõudu kuni 19. sajandi lõpukümnenditeni, eelkõige silmapaistvate objektide kaunistamisel. Hiljem rakendati juba rohkem kohalikke oskustöölisi, kes suundusid ehitustöödele urbaniseerumise käigus või olid saanud vastava väljaõppe Saksamaalt jm saabunud meistrite käe all. Samuti sõltus puidumeistri valik tellija päritolust. Suur roll oli maitseotsustes ja tehnoloogiliste uuenduste osas haritud baltisakslastel.

---

⁹¹ Näiteks: Marksoni/Selja talu (Häädemeeste kihelk.), mis kuulus kapten-reeder Jakob Marksonile (ehit. 1889.a.); vt. lisaks *Eesti taluhäärberid* 2005. Koostaja Pärdi, Heiki. Tartu: Tänapäev; Historitsismiajastu taluarhitektuurist tuleks esilekerkivana mainida Kurgja talu häärberit (projekteeris C. R. Jakobson, 1870. aastate lõpus) ning häärberit Abja ligidal Killel (1899.a.). Näiteid puidustiili kohanemisest Eesti talupojakultuuris on siiski pigem ebaühtlaselt. (Vt. ka Pärdi, H. 2008. *Argielu üleminek agraarajastust moodsasse ühiskonda*. – Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 486-487.)

⁹² Troska, Gea ja Viires, A. 2008. *Ehitised ja taluõued*. - Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 231.

3. HISTORITSISTLIKKU JA ROMANTILIST PUIDUSTIILI MÕJUTANUD ARHITEKTUURISUUNAD

19. sajandi historitsistlikuks nimetatav arhitektuur võttis eeskuju ja oli mõjutatud väga erinevatest stiilidest ning ajastutest, oli täis ajaloolisi võrdlusi. Siiski on võimalik välja joonistada mõned pealiinid. Nendeks olid suunad, mis lähtusid keskajast (nt. neogooti, neoromaani stiil), aga ka eri maade rahvakunstist ja eksootilistest kultuuridest (nt. islami, hiina, vanavene, norra arhitektuuripärand jm.) ning suunad, mis olid ühel või teisel moel inspireeritud antiikkunstist (nt. neorenessanss, klassitsism). Erinevate vormikultuuride osakaal, millega historitsism opereeris, sõltus paljuski tollastest ühiskondlikest sümpaatiatest ning seostus poliitilis-filosoofiliste vaidlustega. Kõige enam juhinduti siiski nendest eeskujudest, mis vaatasid keskaega ja rõhutasid seega samal ajal rahvuslikku identiteeti. Olulisim arhitektuurisuund, mille vastandumisega klassitsismile historitsism 19. sajandi I poolel kujunes, oli neogootika. See sobis ühtviisi hästi rakendamiseks Euroopa keskaegse kultuurimäluga profaanarhitektuuris kui ka sakraalarhitektuuris oma kristlike tagamaade tõttu.

3.1. Eksootilistest kultuuridest inspireeritud ideed

Varaseid eksootikast inspireeritud ideid esineb tegelikult juba 18. sajandil aiarajatiste näol ning romantismivaimus sisekujundustes. Eksterjööriahendusteni, kus eksootikahalust määratleda juba omaette stiilina (nt. mauri stiil), jõutakse siiski hiljem. Tegelikult ilmneb kogu historitsismiperioodi vältel arhitektuuris „mitte-euroopa“ kultuuridest laenatud vormi, värvi ja motiivide kasutamist, mis sulanduvad teiste esteetiliste otsingutega. Võõraste maade avastamisel oli oluline roll arheoloogia arengul ning uurimusretkedel, mille tulemusena avaldatud publikatsioonid aitasid tõsta inimeste teadlikkust, äratasid kaasaegsete huvi ning muutsid eksootilised kujunduselemendid hõlpsamini kättesaadavaks.

Taolised Euroopas ringlenud väljaanded eksootiliste kultuuride tutvustamiseks olid näiteks „*L'art arabe d'apres les monuments du Caire*“, 1869, Emile Prisse d'Avennes; „*Atlas de l'histoire de l'art égyptien*“, 1870, Emile Prisse d'Avennes; „*Domestic architecture*“, 1841, Richard Brown; „*Grammar of Ornament*“, 1856, Owen Jones; „*Plans, Elevations, Sections and Details of the Alhambra*“, 1824-1825, Owen Jones; „*Voyage dans la basse et la haute égypte*“,

1802, Baron de Denon; „*History of Indian and Eastern Architecture*“, 1876, James Fergusson jms.⁹³

Kuni 19. sajandini lääne inimestele suuresti tundmatud egiptuse ja islami kultuur sisaldasid pikki kunstitraditsioone ning andsid eurooplastele kõige enam ideid. Juba enne 19. sajandi keskpaika oldi mõnevõrra tuttavad Türgi, Pärsia, Süüria, Maroko, Mauri-Hispaania ja Indiaga. 1830. aastate Inglismaal toimunud religioosne ärkamine tõi reisi sihtkohana lisaks vaatevälja Palestiina (Kristuse usutava sünnikoha). Paljud kunstnikud ja arhitektid sõitsid Lähis-Idasse, et ennast täiendada, maalida või visandada. Rännakult tagasi pöördudes publitseerisid nad oma eskiise, reisikirju, aidates sedasi kaasa võõraste kultuuride populariseerimisele. Sageli jäädvustati Kairot, Jeruusalemma, Karnaki ning Pompeij linna imesid.⁹⁴ Romantismi ideedest innustust saanud historitsistlikul 19. sajandil on taoline huvi egiptuse ja islami kultuuri vastu jälgitav ühtlasi Eestis ringlenuid-säilinud kirjanduse vahendusel (nt Georg Ebersi „*Aegypten in bilt und wort*“ I, 1879 ja II, 1880; „*Abbildungen zur allegemeinen Bauzeitung*“, kus 1856. ning 1862. a. albumides esineb islami arhitektuuri näiteid jpt).

3.1.1 Islami kunsti ja mauri stiili mõjud puitdekooris

Islami kultuur pani aluse ühele maailma suurtest kunstitraditsioonidest, mille geograafiline ja ajalooline haare on tohutu: 7. sajandist kuni tänapäevani, alates Hispaaniast kuni Indoneesiani. Mainitud regiooni kunsti nimetatakse enamasti islami kunstiks, kuid termin ise on suhteliselt uus – Euroopa kunstiteadlased hakkasid seda kasutama 19. sajandi lõpul. Ulatuslikust levikualast tingituna on islami kunstis ka küllalt suuri varieerumisi. Ometi on kogu islamimaailmale ühiseid jooni. Kõrge pikk torn, mis kutsub muslimeid palvusekohta või araabia kalligraafilises kirjas koraanivärssidega kaunistused mošee seintel. Elementide hulka, mida leidub harva mujal kui islami ehituskunstis, kuuluvad *muqarna'd* (e. stalaktiitvõlv).⁹⁵ Tüüpilised

Joon. 3. Mauresk. Owen Jones „*Plans, Elevations, Sections and details of the Alhambra*“, 1842.a. (Raamatust: Owen Jones 2009, lk. 26.)

⁹³ Harwood, Buie; May, Bridget; Sherman, Curt. 2009. *Architecture and interior Design from the 19th century*. New York, lk. 214.; Pryce, Will 2006. *Puitarhitektuur*. Tallinn, lk. 225.

⁹⁴ Harwood, B. jt. 2009. *Architecture and interior Design from the 19th century*. New York, lk. 213

⁹⁵ O'Kane, Bernard 2008. *Islami aarded: Muslimimaailma hiilgus kunstis*. Tallinn, lk. 6.

tunnused on veel hoburaudkaar, geomeetiline tähemotiiv ning väänduva taimornamendiga pinnakaunistus mauresk (e. moresk).⁹⁶ Mauresk ehk moresk on pinnaornament, mis koosneb stiliseeritud lehtedest ja õitest. Taoline kaunistus arenes välja hellenistlike mõjutustega islami kunstis ning oli eriti populaarne nii renessansskunstis kui ka mauri stiilis (vt Joonis 3).

Hispaania-Islami kunst on eelkõige araabia mõjudega ning lisaks sellele veel saanud Hispaania-Mauri (või Hispaania- Maghrebia) kunsti nime oma leviala ja sidemete tõttu Põhja-Aafrikaga (moorlane kr. k. *mauros* tähendab tumedat, musta).⁹⁷ Mauri stiiliks nimetatu sai oma mõjutused kui suur osa Hispaaniast langes araablaste võimu alla, alates 711. aastast kuni Granada langemiseni 1492. aastal. Mauri-islami kunsti mõju põhjustas Hispaania aladel traditsioonilise kristliku kunsti (romaanika ja gootika) eriarengu. Taolist romaanika ja mauri kunsti võtete segunemist (10. ja 11. sajandil) nimetatakse mosaraabia stiiliks; gooti ja mauri elementide segu (õitseage 14., 15. sajandil) aga mudéjar-stiiliks. 15. sajandi lõpus lisandub veel platereskne stiil, mis on segu mudéjar-stiilist, hilisgootikast ja itaalia renessansist. Mauride valitsemise algaastaid iseloomustab tüüpiliste islami arhitektuuri võtete kasutamine (minaretid, stalaktiitvõlv, hoburaudkaar jms.). Hiljem arenes välja erakordselt rikkalik ornamentika (nt. seinakaunistused ažuursest stukist, maureskid) ning kõrgetasemeline käsitöö. Islamimõjulise Hispaania arhitektuuris on vaieldamatult kuulsaim mauri stiilis näide Alhambra kompleks (ar. k. punane linnus) Granadas.⁹⁸ Viimase esteetiline mõjukus avaldus ka Eestis, näiteks kasutati mauripäraseid elemente Narvas asunud A. Stieglitzi puidust villa kujunduses (u. 1850-1860.a.) või Narva-Jõesuu puidust villaarhitektuuris (nt Aia 15, 1870. aastad).

Kuna Alhambra asub Pürenee poolsaarel, siis oli see üks esimesi islami paleesid, mida Euroopa teadlased uurima hakkasid. 19. sajandil ilmus paljudes keeltes mahukaid teoseid ülistamaks palee hiilgust. Varsti muutus Alhambra luksuse sünonüümiks, olles islami ehituskunsti tipuks läänes. Ükski järgmiseil sajandeil loodud ehitistest ei ole samal tasemel oma kaunistuste originaalsuse ja rikkalikkusega, kuigi läänepoolne islami arhitektuur paistab silma just dekoori poolest.⁹⁹ Üks varasmaid ja sümpaatsemaid „hispanofiile“ – Washington Irving avaldas oma „Alhambra Lood“ 1832. aastal ning need saavutasid maailmakuulsuse, andes romantikutele põhjust tulla Hispaaniasse otsima muinasjutuliselt eksootilist islami kultuuri.¹⁰⁰

---

⁹⁷ Barrucand, Marianne ja Bednorz, Achim 2007. Moorisch Architecture in Andalusia. Köln, lk. 18

⁹⁸ Bernhard, Marianne; Bodmer, Gabriele; Bogner, Margit jt 2000. Kunstileksikon. Tallinn, lk. 343.

⁹⁹ O’Kane, Bernard 2008. Islami aarded: Muslimimaailma hiilgus kunstis. Tallinn, lk. 100.

¹⁰⁰ Barrucand, M.; Bednorz, A. 2007. Moorisch Architecture in Andalusia. Köln, lk. 11.

On huvitav, et Venemaal kasutas kirjanduses samal ajal A. Puškin Washington Irvingi „Alahambra legendide“ (1832.a.) prantsuskeelset tõlkeväljaannet allikana, kust ta sai inspiratsiooni oma teosele „Muinasjutud kuldikkast“ (1834). Kuigi A. Puškini väärtustas ja kogus ka omamaist rahvapärimust, oli tema jaoks siiski Venemaa osa Lääne ja maailma kultuuriruumist. Loodud „rahvamuinasjutud“ polnud seepärast veel vähem ehtsad, et ta oli neid vene stiilis taasluues mitmesugust „allikmaterjali“ kasutanud. Kui A. Puškin 1837. aastal suri, oli rahvamuinasjuttude kirjanduslik kasutamine juba üldlevinud ning isegi edu eeltingimus.¹⁰¹ Hiljem võime näha, kuidas rahvakunst koos suulise pärimusega inspireerivad omakorda puitarhitektuuri dekoori loojaid. Nagu kirjanduseski, vaadati ka arhitektuuris uuendusi ja rahvuslikke väljendusvõimalusi otsides tahes-tahmata lääne avastuste suunas.

Alhambra (taas)avastas inglise arhitekt ja sisekujundaja Owen Jones (1809-1874) oma 1834. aasta reisil Hispaaniasse, mil ta vaimustus mauri arhitektuurist. Seepeale andis ta 1836.- 1845. aastatel välja kogumiku Alhambra kujundusest: „*Plans, Elevations, Sections and details of the Alhambra*“, millele tehti 1877. aastal kordustrukk. O. Jones kavandas sisekujundajana 1854. aastal Londoni lõunaossa, Sydenhami üle viidud Kristallpaleesse mitu eksootikasaali.¹⁰²

Lisaks korraldati arhitekti surma järel 1874. aastal Londonis mälestusnäitus, kus olid väljas nii O. Jonesi tekstiilid, mööbel kui ka teostatud arhitektuuriobjektide joonised. Üheks dekoreerimisvõtteid enim mõjutanud ja O. Jonesi tuntumaks teoseks võib pidada 1856. aastal ilmunud „*The Grammar of Ornament*“i, kus ta katalogiseeris erinevaid mustreid üle kogu maailma (sh. Egiptuse, Pärsia, Assüüria, Araabia, Türgi, Mauri, Hiina, Uus-Meremaa arhailisest kultuurist jm.).¹⁰³ Mainitud sündmuste ning O. Jonesi laialdase tuntuse ja mauri stiili suure populaarsuse taustal saab mõistetavaks Eestis (Narva) tekstiilitöösturite kui arhitektuuri tellijate teravdatud tähelepanu mauri-hispaania eksootilise kunsti suhtes. Ornamendilembus koos efektsete värvi-

Joon. 4. Tähemotiiv. Owen Jones „*The Grammar of Ornament*“, 1856.a. (Raamatust: Owen Jones 2009, lk.

lahendustega oli kindlasti tekstiilitöösturite professionaalses huviorbiidis (vt Joonis 4).

¹⁰¹ Figes, Orlando 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 144.

¹⁰² Jätkuvalt populaarses Esimese maailmanäituse paviljoni ehitati koguni üles koopia Alhambra Lõvide õuest. (Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera.* - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 67.)

¹⁰³ Flores, Carol A. Hrvol 2006. Owen Jones. New York, lk. 9.

Eesti on ilmekaks Alhambra- näiteks Sangaste lossi interjööri, ehkki mitte puitarhitektuuri vallast.¹⁰⁴ Põneva tellistest uusgooti ehitise sisemuses esinevad mõnedki märkimisväärsed detailid nagu dekoratiivsed stalaktiitniššid à la Alhambra, „vanaiiri stiilis“ roidekonsoolid või inglise lastekirjanduse ainetel maalitud ahjukahhlid. Sangaste lossist kõneldes on sageli viidatud selle idee sarnasusele Windsori kuningalossiga, vihjates krahv Friedrich von Bergi anglofiilsetele harrastustele¹⁰⁵. Teada on samuti, et Narva Kreenholmi kõrgete ametnike seas oli suur osakaal inglastel, kes levitasid eesrindlikke arhitektuuriideid. Dekoratiivsest mauri stiilist laenatud elemendid osutusid 1860.- 1880. aastatel Lääne-Euroopas eksootikahaluse üheks lemmikuks kunstnikkonna ja eriti tekstiilitöösturite hulgas. Varasemaks näiteks, kus põimiti kokku neogootikat, alpimaja romantilist käsitlust ja mauri stiili elemente saabki lugeda tekstiilivabrikandi A. Stieglitzi villat Narvas Kreenholmi asulas (1952. a. , hävinud).¹⁰⁶ Hästi on Eestis tuntud veel Narva-Jõesuu puitvillade eksootilisus ja mauripärasus. Üks varasemaid mauripäraseid hooneid Aia tn. 15 kuulus Kreenholmi manufaktuuri juhatuse liikmele Robert Kolbele (1874. a., põles 2006. a.)¹⁰⁷. Ka 1882. aastal valminud puidust kuursaali ühel küljel paiknes avatud galeriiosa, mis oli lahendatud sarnaselt Hispaanias asuva Alhambra paleekompleksi Lõvide õue sammastportikusele.¹⁰⁸

Eestisse jõudnud mauri stiilis elemendid on saanud algtõuke samuti arhitektide - kunstnike uurimisretkedest, haritlaste reisidest ning avaldatud publikatsioonidest. Kõige äratuntavamad mauripäraseid elemendid Eesti arhitektuuri puitdekooris on geometriseeritud tähemotiiv ja keerukas taimornament. Taolist tähemotiivi saab näha Narva- Jõesuus ažuursete kaunistustena verandapiiretel Nurme 44 puidust suvilal. Ažuurseid aplitseeritud kaunistusi, mis jäljendavad puidus lõunamaise dekoori detailipeenust, saab pidada siinseks islami-mauri kunsti ilminguks laiemalt. Taoline kujundusvõttestik verandapiirete juures ilmneb veel näiteks Tartu arhitektuuris (Veski tn 15), kuigi juba oluliselt läänelikemate motiividega (vt. Lisa 2.4). Võib üsna tõenäoliselt pidada ka siinsete tekstiilitöösturite tutvumist briti arhitekti ja sisekujundaja

---

¹⁰⁴ Baltisaksa arhitekt Otto Pius Hippus esitas noorele mõisaomanikule mitmeid jooniseid alates 1873. aastast, töödega alustati 1879. aastal (ehitusmeistriks Rudolf Maag). O. P. Hippuse kõrval olid konsultantidena tegevad arhitektid Rudolf Bernhard ja Paul Alisch, samuti insener Herbst. (Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur. Tallinn, lk. 96.)

¹⁰⁵ Gens, Leo 1973. *Arhitektuurimosaiik: Sangaste loss*. - Noorus, nr. 2, lk 74-76.

¹⁰⁶ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 23;

E. Tohvri 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera*. - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 67.

¹⁰⁷ Erinevate autorite poolt on pakutud Kolbe villa ehitusaastaks: u. 1880. aasta paiku (E. Tohvri, 2003); 1870. aastate keskpaik (K. Hallas, 1999) ning 1874.a. (Tanel Mazur 2006. *Skandaal: Kas süütamine? Narva-Jõesuu põlenud väärtused*. - KesKus. nr. 7)

¹⁰⁸ Tohvri, E. 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera*. - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Tartu, lk. 67.

Owen Jonesi teed rajanud teostega (sh. „The Grammar of Ornament“, 1856.a.), aga ka teiste 19. sajandi keskpaigas mauri stiili arhitektuuris tutvustavate trükistega (vt. pt. 4.1).

3.2 „Suurte” kunstiajaloo stilide eeskujud ja mõjutused

Konflikt uue ja vana vahel, teatav üleminekuseisund teeb keerukaks kogu historitsismiajastu arhitektuuri käsitlemise. Niisugust laadide, suundade rohkust, nende omavahelist põimumist ja kiiret vaheldumist kui siis, ei esinenud ühelgi varasemal ajajärgul. „Kõrvuti areneva uuega eksisteeris ühtlasi vana, kõrvuti modernismiga akademism, kunstnike estetismiga seltsis inseneride ratsionalism.”¹⁰⁹ Eestis hakkasid stiili- ja vormimängud arhitektuuris laiemalt levima küllaltki hilja, kuna Venemaa linnades kehtis 1809.- 1958. aastatel valdavalt klassitsistlikust käsitlusest lähtuvate tüüpasaadide kasutamise kohustus. Alates 1840- 1850. aastatest ilmus standardlahendustesse ka tagasihoidlikke neorenessanss ja -barokk ning lõpuks vene rahvusliku saelõikeornamendi jooni.¹¹⁰ Tüüpprojektidest lähtunud võttestik juurdus siinses ehitustraditsioonis ning püsis elujõulisena ka pärast 1958. aastat Eesti arhitektuuripldis.

3.2.1 Klassitsismi mõjud

Klassitsismi kui kunstistiili levimise ajaks Euroopas peetakse traditsiooniliselt 1770-1830. aastaid, mil see lähtus valgustusideedest ning eemaldus teadlikult baroki ja rokokoo lopsakusest. Suurem murrang toimus 19. sajandi esimesel poolel, mil klassitsismi tugevaks „konkurendiks” sai neogooti stiil ning levima hakkas maalilist ja vabamat käsitlust pooldav historitsistlik lähenemine arhitektuuris. Uuesti kerkis klassitsistlik vormikeel Lääne-Euroopas oma selguse ja ratsionaalsuse nõudega esile u 1900. aasta paiku neoklassitsismina. Eestis ei kaotanud klassitsistlik vormikäsitlus oma aktuaalsust kogu sajandi vältel, eriti riiklike ehitiste (nt kroonuehitiste) puhul.

Kuigi klassitsism oli säravamate lahenduste puhul eelkõige kiviehitusstiil, rakendati samu võtteid ka puitarhitektuuris. Eestis ilmnevad historitsismiperioodil kõrvuti teiste stiilisuundadega nii klassitsismile omased kujundus- ja kaunistusvõtted kui ka viited antiigipärandi taasesitamisele üldse. Puitarhitektuuris võib näha klassitsistliku dekoorielemendina

¹⁰⁹ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 202.

¹¹⁰ Tohvri, Epi 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 75-112.

kõige sagedamini korduvat hammaskarniisi, aga ka puitornamendiga kaunistatud kolmnurkviile akende ja uste kohal.¹¹¹ Sälinud on 19. sajandi lõpukümnenditest kombineeritud lahendused hammaskarniisi ja saetud räästapitsiga näiteks Tallinnas Poska 41 venepäraselt rahvusromantilisel elamul, samuti Mäekalda 7 puithoone dekoorilahenduses. Hammaskarniisi esineb ka Narva-Jõesuu (nt. Aia 42) või Pärnu suvilatel (Nikolai 30) jm. Kombeks oli ka varasemaid sümmeetrilise põhiplaaniga klassitsistlikke hooneid „kaasajastatada” valgusküllaste verandade või romantilise puitdekoori lisamisega.

3.2.2 Gootika taassünd

Võib öelda, et keskaegse kunstipärandi ausse tõstmine algab gootika taasavastamisest. Seetõttu muutuvad 19. sajandi jooksul mitmetes maades tähtsaks suunad, mis pärinevad rahvapärasest, kuid samuti keskaegsest ehituspärandist. Neogooti stiil vastandub ka ideoloogiliselt kõige tugevamini klassitsismile, tuues esile romantikutelt saadud väärtused nagu: looduslähedus, vabadus ning ühiskonna ja indiviidi vaheline harmoonia.¹¹² Keskaegne ja romantiline gooti pärand ilmutab end kõige varem (juba 18. sajandil) näiteks inglise(-hiina) maastikuaias kergemate illustreeriva loomuga rajatiste puhul ning seejärel ka interjöörikujuandustes. Elamuarhitektuuris levib neogootika veidi hiljem. Teoses „Architecture and Interior Design from the 19th century“ paigutatakse laiapõhjalisem neogootika levik 1830. - 1880. aastatesse.¹¹³

Gootikast inspireeritud eluhoonete projekte pakkusid 1830. aastate algul juba mitmed autorid. Tähtsaim osa oli briti arhitektidel, keda võeti eeskujuks kogu Euroopas. Mõnigi neist töötas sel ajal ka Venemaal. Näiteks, Edward Blore, projekteeris 1826. aasta paiku krahv M. Vorontsovi jaoks Krimmi lõunarannikule Alupkasse osalt neogooti, osalt mauri stiilis lossi või William Hunt, kes (koos Auguste de Montferrand'iga) projekteeris lossi Gagrasse vürst A. Golitsõnile. Peterhofis 1826- 1829. a. ehitatud keisri „gooti stiilis“ kaunistustega suvemaja (nn. *cottage* 'i) kavadas samuti britt – Adam Menelaws. Üks varasemaid mõisaansambleid Eestis, kus arhitektuurilises lahenduses ilmnes uus suhtumine gootikasse, oli Keila-Joa mõis, mille arhitektiks sai (venepäraselt) Andrei Ivanovitš Stackenschneider (alustas projekteerimist 1831.

---

¹¹¹ Näiteks, 19. saj. puidust jaamahooneel Paldiskis.

¹¹² Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk.30.

¹¹³ Harwood, B. jt 2009. Architecture and interior Design from the 19th century. New York, lk.121.

a.).¹¹⁴ Puidus teostatuna on säilinud aga näiteks tudorgootikat järgiv Kukulinna mõis ning efektse gootiliku räästakaunistusega Kõltsu mõis (1891. a.)¹¹⁵.

Eesti linnade elamuehituses ja puitarhitektuuris on neogootika tugevam esilekerkimine jälgitav 1890. aastatel¹¹⁶. Sajandi lõpukümnenditel ehitatud hoonetel on stiilile iseloomulik välja toodud sageli vaid mõne ilmeka detailiga – gootipärase torniga või peenelt klaasitud teravkaarakendega. Kuna puidus oli sujuvat teravkaart suhteliselt ebamugav teostada, kasutati arvukamalt akna ülaosa kolmnurkset vormistust. Samuti leidub mitmel pool ehisdetailide kujundustes siiru- ja krabitaolisi motiive (nt. räästapiirkonnas, konsoolide kujunduses) või kantslibaldahhiine meenutavaid kaunistusi uste kohal (sageli sakilised, liiliamotiiviga). Gootipäraseid stiilitunnuseid kohtame puitarhitektuuris rakendatuna Tallinnas Pärnu mnt 102 diakonisside haigla kabeli (akende) kujunduses (arh. E. Bernhard, 1891.a.), Narva mnt 94 (villa torniosas), Niine 10 eluhoonel (1893, K. Wilcken jt.); Pärnus Tammsaare 11, Tartus Kalevi 17 jm. Eriti Pärnu kuurortarhitektuuris on mitmel pool säilinud gootimõjuline katuseräästa kaunistus nõ krabitaoliste motiividega (nt. Suur-Sepa 12/ Väike-Kuke tn., Papli 9, Papli 4 ning Pärnu kuursaali puhul). Veel torkab silma Haapsalu linnapildis fassaadilaudise otstesse puuritud ažuursete neliksiiru motiivide kasutamine (nt. Posti 17 ja 23 hoonetel); efektne on sakraalsena mõjuv Rütli 1 puitelamu fassaadikujundus koos vastavalt dekoreeritud aknaga (vt. Lisa 2.1). Mõjusana on Eestis kujundatud gootilik räästakaunistus (neliksiiru motiividega) Kuressaares Lossi 16, mille inspiratsiooniallikaks tõenäoliselt olid kõrvalasuva piiskopilinnuse ajaloolised ehisdetailid.

3.2.3 Romaani stiili eeskujud

Romaanika taassündi Euroopas võib paigutada 1820-1860. aastatesse. Teoreetiline alus romaani stiili taassünnile saksa kultuuriruumis ja hiljem mujalgi, loodi Heinrich Hübschi 1828. aastal ilmunud kirjutisega: „*In welchen Style sollen wir bauen?*“ (tõlkes: Millises stiilis me peaksime ehitama?). H. Hübsch käsitles romaani stiili kui eelgootikat (*superior to the Gothic*), tuues esile, et roomaanika lihtsamat konstruktsiooni ning ökonoomsust võrreldes gootikaga. Veel märkis ta, et romaani stiil on ratsionaalne nagu klassitsism ning selle puhul saab edukalt rakendada saksa traditsioonilisi ehitusmaterjale, mis sobivad hästi kohaliku kliimaga. Saksamaal oli taoline lähenemine tuntud ka kui ümarkaarstiil (*Rundbogenstil*). 19. sajandi ja 20.

¹¹⁴ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 29.

¹¹⁵ *Eesti mõisad* 2009. Koostaja Hein, A. Tallinn, lk. 19 ja 210.

¹¹⁶ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur sitiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 30.

sajandi alguse eklektilises ümarkaarstiilis võetakse tegelikult eeskujuks nii bütsantsi, varakristliku, itaalia romaanika kui ka renessansskunsti elemente.¹¹⁷ Eesti puitarhitektuuri dekoreerimises võib leida seoseid kaunistava ümarkaarfriisiga fassaadikujunduses. Võte kujundada kaaristuga vahevöö eri korruste piirile, on eriti iseloomulik Ida-Eesti väiksemate külade puitarhitektuuris piki Peipsi rannikut (nt Kallastel Võidu 92; Põlva maakonnas Saatses jm). Mõningal määral esineb ümarkaarfriisi ka Tartu ja Tallinna üürimajade fassaadikujunduses (nt Tartus Raadiku 121).

3.2.4 Renessansskunsti mõjud

Kujundlikult võtab Eestis klassitsismi teatepulga 19. sajandi II poolel üle neorenessanss-stiil arhitektuuris, omades suurt mõju antiikeeskujude rakendamisel puitarhitektuuris. Renessansi ja itaaliapärase villa taassünd paigutub üldistatult 1850- 1880. aastatesse¹¹⁸. Varaseid kivis teostatud näiteid võib leida Eestis juba ka 1840. aastatest (nt nn Rüütelkonna hoone Tallinnas Toompeal)¹¹⁹. Klassitsismi taandumist 1830.- 1840. aastatel toob esile Eesti mõisaarhitektuuris A. Hein järgmiselt: „See ilmnes nii kõrvalekaldumises sümmeetria nõudest kui ka fassaadide tsentreeritusest, nii klassitsistliku orderi järkjärgulises lihtsustumises kui ka võõrast päritolu dekoorielementide sissetungimises.”¹²⁰.

Hilisklassitsismiga oli veel küllaltki seotud prantsusepärase keskosa esile tõstev ning kaarakendega neorenessanssmaja. Puitarhitektuuris oli taoliseks näiteks - praeguseks hävinud - Hotel de France Narva-Jõesuus (1876.a.), mida ilmestasid ümaravormilised balustraadid ning kaarakendega II korrus.¹²¹ Esimeste puidust raudteejaamade kujundusse ilmuvad samuti topeltkaaraknad II klassi jaamahoonetel Rakveres ja Narvas 1870. aastal.¹²²

Üleminek klassitsismilt neorenessanssile oli seotud paljuski ideeliste raskuspunktide nihutamise ja on märgatav mõningate üksikute detailide ilmumise kaudu. Klassitsistliku sammuportikuse asendas 1860. aastate paiku ümarkaar; katusekalle vähenes oluliselt ning muutus ka fassaadi kompositisooniskeem: rõhutati ülemiste akende ja räästa vahelist osa,

¹¹⁷ Harwood, B. jt 2009. Architecture and interior Design from the 19th century. New York, lk. 269.;

M. Siilivask käsitlebki *rundbogenstili* pigem seoses vararenessansiga ning paigutab selle esiletõusu Saksamaal 1830.-1840. aastatesse. (Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend.Tartu, lk. 50.)

¹¹⁸ Harwood, B. jt 2009. Architecture and interior Design from the 19th century. New York, lk. 163

¹¹⁹ Kodres, Krista 2001. Ilus maja kaunis ruum: Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani. Tallinn, lk. 165.

¹²⁰ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 36.

¹²¹ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 27.

¹²² Lauer, L. 2003. Raudteejaamad Eestimaa kubermangus Paldiski-Narva liinilõigul 1870-1876. - Bakalaureusetöö. Tallinn, lk.

millele lisati mitmesuguseid parapette või ehitati ülakorruse peale väikeste (tihti pilujate või ümmarguste) akendega atikakorrus.¹²³

Neorenessanss puitarhitektuuris matkis küllaltki palju kiviarhitektuuri eeskujusid ning sai enamiku uute üürimajade stiiliks Eesti linnades. Taolised „puitpalazzod” ilmuvad Eesti linnadesse 1880. aastatel. Neorenessanssstiilis puitelamute arvukus paistab eriti silma Tallinnas (nt. Toompuiestee 21, Roosikrantsi 3 – mõlemad 1878, R. O. Knüpffer; Paldiski mnt. 19, Narva mnt. 26; Lennuki 23 (1885), Narva mnt. 32 - N. von Thamm jm.).¹²⁴ Kaunistavate detailidena on taoliste puidust elamute fassaadikujundustes kasutatud simsse ning tahveldisi, (topelt-)kaaraknaid, rütmistavaid pilastreid ja ümaravormilisi balustraade, toonitamaks hoonete horisontaalsust. Sageli veel torni ja eenduvat katust ehiskronsteinidega (nt Tallinnas Tuukri põik 10A) ning parapette (nt Rakveres Pikk tn 12 ja 56; Tartus Puiestee 51 jm) Tegelikult võidi ühe ja sama puithoone detailide kujundamisel mitmeid erinevaid stiili-suundi koos kasutada. Segu renessanss-, gooti ja puidustiili dekoreerimisvõtetest koondab endas näiteks Kopli tn. 35a Tallinnas (Balti Puuvillavabriku direktori villa, 1899.a.). Väga sageli puitarhitektuuri dekooris kasutatav taimornament on paljudel juhtudel seostatav renessansskunsti mõjutustega.

3.2.5 Neobarokk

Algselt väljendas uusbarokk (neobarokk) Euroopas poliitilist toetusavaldust revolutsioonieelsele Prantsusmaale (u. 1830- 1840. aastatel), ent alates 1860. aastast kujunes see üha enam suurbourgeoisuse esindusstiiliks. Uusbarokk väljendas oma vormikeeles barokkstiililt laenatud julget hoogsust, mis võimaldas vastanduda 19. sajandil klassitsismi siledale, jahedale maneerile.¹²⁵ Üldise kasvujoone hilisklassitsismilt ning neorenessansilt rikkalikumale, osalt barokkstiilist laenatud elementidega arhitektuurikeelele Eestis, võib tinglikult skitseerida 19. sajandi lõppu¹²⁶. Puitarhitektuuris kohtab mõningaid ehituselemente, mille kujundusideid võib taandada barokkstiili eeskujudele. Näitena saab tuua Valga raekoja puidust harjatorni (ehit. 1865. a., rekonstrueeritud 1984. a., arh. A. Buldas). Tallinnas, kus asub eeskuju andev Kadrioru loss, ehitati ansamblisse sobiv puidust kastellaani maja (Roheline Aas 3) juba 1834-1850. aastatel¹²⁷. Viimane matkib varjamatult lossi arhitektuurilist palet.

¹²³ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 107-108.

¹²⁴ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana.*- Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 27.

¹²⁵ Bernhard, Marianne; Bodmer, Gabriele; Bogner, Margit jt 2000. Kunstileksikon. Tallinn, lk. 365-366.

¹²⁶ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 107.

¹²⁷ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana.*- Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 20.

Tinglikke viiteid barokkstiilile historitsistlikus arhitektuuris leiab veel voluudimotiivi kasutamises: Tallinnas Toompuiestee 18 linnamajal külgnevad aknad voluutidega, sama kaunistusvõtet esineb Haapsalu kuursaali puidust fassadielementide kujundustes. Veel võib siduda barokkornamendiga puidust voolitud kaunistusi akende kujunduses Tallinnas Mäekalda 11 ning viiluvälja dekoreerimisel Mäekalda 9 puitvilladel. Taoline peiteldatud skulpturaalne dekoor ei ole Eesti puitarhitektuuris kuigi sagedane (vt Joonis 5).

Joon. 5. Viiluvälja dekoor. Mäekalda 9, Tallinn (Autori foto, 2009)

3.2.6 Juugendstiil

Alates sajandivahetusest on puitdekoori arengut suurema stilisatsiooni ja geomeetrisuse suunas enim mõjutanud just juugendstiil. Historitsismi võib võtta sissejuhatuse ja ettevalmistusena juugendstiilile, kuna üleminek ühelt teisele on hägus. Arhitektuuriajaloo käsitletakse juugendi eelkäijana Briti ja Ameerika ehituskunstis 1860.-1880. aastatel esile kerkinud inglise romantilist eramuarhitektuuri, mis tõstab ausse kohalikke ehitustradistioone. Mandri-Euroopas aktualiseerub juugendstiil alles 1890. aastatel, kujunedes variatsioonidega eri maades samaaegselt. Peamiseks eeskujuks võib siiski pidada Belgiast ning Prantsusmaalt alguse saanud kunstivoolu – nn uut stiili (*art nouveau, style modern*).¹²⁸ Põhiliseks tunnuseks arhitektuuris on fassaadi dekoratiivne pinnakäsitlus; looklev joon-ornament ja ekstravagantsed pinnavormid akna- ning ukseavadel.

Eestis vabaneb juugendstiil väga pikkamisi romantilisest-historitsistlikust arhitektuurikeelest. Esmalt ilmub juugend Baltikumi kunsti 1890. aastate keskpaiku tarbekunstis ja -graafikas. Suunanäitajaks on 1901. aastal Riia 700. aasta juubeli tähistamise puhul avatud tööstus- ja käsitöönäitus, pärast mida muutus juugendliku dekoori kasutamine juba levinuks.¹²⁹ Varane puidus teostatud juugendvilla asub Tallinnas näiteks Koidula 8 (N. Heraskov 1906.a., O. Schott 1908.a.)¹³⁰. Tuleb siiski arvestada, et voolavaid juugendvorme ei olnud kuigi hõlbus puidus teostada.

Paljud ohtratest 19. sajandi puidustiili ornamentidest elasid edasi lihtsustatud kujul juugendarhitektuuris (kaarjate räästapitside näol jm). Juugendornamendi tavapärasest

¹²⁸ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 234.

¹²⁹ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 207.

¹³⁰ Hallas, K. 1999 *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 34.

tugevamat seotust neostiilidega Eestis tõdeb ka kunstiajaloolane Mart Kalm¹³¹. Ehe näide on Narva-Jõesuus 1910 - 1912. a. paiku ehitatud ning hiljem (1913 - 1915. a.) Peeter Suure Merekindluse amentike jaoks nn Peetri Aedlinna (Tallinnasse) teisaldatud puivilla (Pärnu mnt 492). Hoonel esineb mustri- ehislaudist, mitmekihilist sakilist räästapitsi ja väändornamendiga konsoole kuid ka juugendlik ovaalne aplikatsioon teise korruse akna ümber.¹³²

Juugendstiili ja historitsismi huvitavat sümbioosi võib pidada iseloomulikuks eriti Tartu puitarhitektuurile, kus püstitati 20. sajandi esimesel veerandil veel rohkelt üürimaju (nt Tähe 17 ja 38, mis on ka ühesuguse aknadekooriga). Lihtsate korterelamute eksterjööris eritub juugendlikkus historitsismist sageli vaid väheste elementide stiliseeritud ning leidliku lahenduse kaudu: ristuvate nurkadega aknapiirded, mänglev teemantlõikelise kaunistuse kasutamine ning piirdelaudade julgelt dekoratiivne kujundus avatäidetel.

Kaunistusvõtetest seostatakse juugendiga enamasti ka päikesemotiivi viiluväljas¹³³, mis esineb samuti rahvusromantilises vernaklulaararhitektuuris. Veel kasutatakse juugendarhitektuuris erineva suunaga (nt diagonaalset) laudisemustrit fassaadi ilmestamisel ning eenduvaid ärkleid. Reeglina näeb puithoonete dekooris siiski juugendi geomeetrisema suuna mõjusid, erandina torkab silma Tallinnas Nõmmel Õie 31 elamu viiluvälja kaunistus, mille dekoratiivne taimornament on tavatu nii meie puidukasutuse kui juugendi käsitluse kontekstis tervikuna (vt Joonis 6).

Joon. 6. Juugendlik dekoor. Õie 31, Tallinn (Autori foto, 2009)

3.3 Rahvusromantiline tasand puitarhitektuuri mõjutajana

Juba 18. sajandil levis Euroopas suveresidentside ning aiaarhitektuuri seas „maaliline stiil”, mis sai inspiratsiooni Itaalia villade või Šveitsi mägimajade arhitektuurist, India bangalost ning

¹³¹ Kalm, M. 2001. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, lk. 24.

¹³² Vt. Mälk, S. 2009. Puitvilla Pärnu mnt 492, Tallinn. Restaureerimiskontseptsioon. - Bakalaureusetöö. Tallinn.

¹³³ Päikesemotiivi viiluväljas kohtab näiteks arhitekt K. Burmani, K. Jürgensoni ning A. Uessoni loominguks Tallinnas Lauulupeo 6 ja 10, Weizenbergi 14 jne.

Hiina pagoodist – kindla piirkonna või rahvusega seotud paikadest, äratades huvi oma looduskeskkonda sulanduva maalilisusega. Romantism ja valgustusajastu teadmistejanu soodustas võõrapäraste traditsioonide omaksvõttu; usuti, et kõnekas arhitektuur ja kunstniku looming suudab väljendada sotsiaalseid ideid. Valgustusajastust pärit usk *ratio* kõikvõimsusesse tõstis tähtsaks hariduse idee. Arendati edasi ka rahvuse ajaloolise rolli mõtet – sõdade käigus muutus oluliseks oma identiteedi määratlemine.¹³⁴

19. sajandi ebaühtlase arenguga ja vastuolulises Euroopas hakati seostama arhitektuuri rolli järjest enam rahvusliku identiteedi väljendamisega. Pea-aegu kõikides Kesk-Euroopa riikides käis poliitiline võitlus ühiskonna demokratiseerumise eest. Euroopas oli ka riiklikke moodustisi, mis seoses rahvusideede sünniga lagunema hakkasid. Ühtne Šveitsi riik asutati 1848. aastal. Püha Saksa-Rooma keisririigist formeerus Austria Keisririik ja 1871. aastal rajati selle kõrvale Saksa Keisririik. 1861. aastal vabastasid itaallased end Napoleoni-aegsest sõltuvusest ning löid Itaalia Keisririigi jne.¹³⁵

Rahvusromantilist meelelaadi kandis ka 1840- 1850. aastatel Euroopa puitarhitektuuris esile kerkinud nn šveitsi stiil, mis levis 1850. aastateks Ameerikani välja. Lisaks hakkas Saksamaal ja Venemaal kunstis ning arhitektuuris jõuliselt tooni andma tagasipöördumine oma rahva ajalooliste eeskujude poole. Historitsismi-ajastul leiti Saksamaal selleks olevat pigem gootika, hiljem (1850-1860.aastatel) ka renessanss ning Venemaal Bütsantsi kunst.¹³⁶ Kõige varem hakati aga huvi tundma oma maa arhitektuuri-traditsioonide vastu Inglismaal. 19. sajandi esimesel poolel otsisid arhitektid inglise „maalilist stiili“, mis kasvaks välja omamaisest ehitustraditsioonist. Mujal Euroopas ja Ameerikas avastati kohalikku arhitektuuripärandit ligi 50 aastat hiljem. Rahvakunsti ja vernakulaararhitektuuri eeskujude poole pöörduti valdavalt alles 19. sajandi teisel poolel, mil suured ajaloolised või võõrapärased stiilid olid ammendunud.

Kuna puidust hoonete ehitamine seisis Kesk- ja Põhja- Euroopa rahvastel vernakulaararhitektuuris esikohal iidsetest aegadest, soodustas see massilise puitehitusstiili levikut. Rahvusromantilise arhitektuuriga tegeleti intensiivselt näiteks Venemaal, Norras, Rootsis, Soomes, Poolas, Böömimaal. Nende otsingute tulemusel kujunes 19. sajandi lõpul välja nn vene stiil, vana-norra stiil, *zakopane* stiil Poolas, karjala-soome rahvusromantiline ning saksalik vahvärk- stiil. Euroopa *Arts and Crafts* liikumine ja Ameerika *Domestic Style* soodustasid igati kohalike käsitöökoste edendamist ja traditsiooniliste materjalide kasutamist, näidates rohelist

---

¹³⁴ Kodres, Krista 2001. Ilus maja kaunis ruum: Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani. Tallinn, lk. 146.

¹³⁵ Ibid, lk. 146.

¹³⁶ Ibid, lk. 149.

tuld ka puitarhitektuurile.¹³⁷ Ehkki küll üsna eklektilise iseloomuga, moodustab nn puidustiil kui üle maailma laialt levinud materjalikesksust ja traditsioone ellu kutsuv arhitektuurinähtus väga huvitava peatüki rahvusromantismist.

Eestis on historitsismiajastu arhitektuuris märgatav kahesuunaline rahvuslikkuse otsing – baltisakslaste ja venelaste oma. Mõlemal juhul lähtuti aga „juurtest”, mis traditsioonilise Eesti (talu)ehitusega ei seostunud. Eesti etnograafilise pärandi integreerimine arhitektiloomingusse toimus ajaloolistel põhjustel suure hilinemisega. Alles 20. sajandi alguskümnenditel koos esimeste professionaalsete eestlastest arhitektide tekkega sai hoogu püüdlus leida omamaist arhitektuuriidentiteeti. Seda paljuski Soome rahvusromantikute innustaval eeskujul ning märgatavalt modernsemas vormis kui oli omane 19. sajandi puidustiilile.

3.3.1 Rahvuslik ärkamine ja arhitektuur Venemaal

Huvi rahvusliku kunsti vastu tekkis Venemaal 1830 aastatel tsaar Nikola I valitsusajal (1825-1855), mil ideoloogiliseks juhtlauseks sai haridusminister S. Uvarovi doktriin: „Õigeusk, isevalitsus ja rahvalikkus.”¹³⁸ 19. sajandi esimesel poolel alustati keskaegse - ortodoksse kui ka vene rahvakunsti kogumist, mis sai kunsti ja arhitektuurikeele uuenemise baasiks. On teada, et esimesed taolisi retki kajastavad trükised koos ülesjoonistustega ilmusid 19. sajandi keskpaigas. Need väljaanded kajastasid rahvuslikku käsitööd, raamatukunsti, miniatuurmaale, skulpturaalseid puitnikerdusi, mille kaudu stimuleeriti ajaloolise pärandi kasutuselevõttu arhitektuurielementide loomisel.

19. sajandi rahvusromantilises vene arhitektuuris (nn vene stiilis) saab eristada kolme peamist etappi: 1830-1850 aastad, mil hakati märkama Venemaa „juuri“ Bütsantsi kultuuripärandis; u. 1870- 1890. aastatel leiti see Kesk-Venemaa taluarhitektuurist ning sajandivahetuseks (u. 1890-1910) seostati ennast juba slaavi kultuuriga Põhja-Venemaal.¹³⁹ Osa sajandivahetuse arhitektuuritrukistest nimetavad viimast täpsustavalt vene-põhjala, või -skandinaavia stiiliks (vt pt. 4).

Märgilise tähtsusega sündmuseks venelaste rahvustunde kujunemisel saab pidada Napoleoni sissetungi 1812. aastal, mil kodumaa väärtuse tunnetamine ning ühtekuuluvus järsult

---

¹³⁷ Moździerz, Zbigniew 2001. *The Zakopane Style and the Vernacular Movement in European Architecture in the Second Half of the 19th Century.* - Vernacular Art in Central Europe. Crakow, lk. 322.

¹³⁸ Warnes, David 2002. Vene tsaaride kroonika: Vene keisririigi valitsejad ja nende aeg. Tallinn, lk. 171.

¹³⁹ Nashchokina, Maria 2001. *Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries.* - Vernacular Art in Central Europe. Krakow, lk. 165.

tugevnes¹⁴⁰. Kerkis ülesse küsimus ühtsest vene keelest, mis rahvast lähendaks ja kergemini mõistetav oleks kõigile seisutele. Keelelaste dispuutidega kaasnes ulatuslikum mõttevahetus Venemaa üle – kas ta peaks olema Euroopa jäljendaja või oma unikaalse kultuuri kandja. Tegemist oli vaidlustega slavofiilide ja läänlaste vahel.¹⁴¹

Rahvusromantismi üheks esmaseks väljenduseks 19. sajandil oli ka aadlike soov elada lihtsat talupojaelu. Viimane omakorda soodustas vene etnograafilise materjali ja taluarhitektuuri avastamist ning uurimist. Siberi põlisrahvastes ja vene talupojas nähti säilinud võrdsus- ja õiglustunnet ning sellele pandi oma demokraatialootused Venemaal.¹⁴²

Rahvusliku puitarhitektuuri teadlikul arendamisel oluliseks väljundiks kujunesid suvised aiamajad ehk *daatšad*. Taolised maakohta või linna lähedale rajatud suvemajad levisid küll massiliselt alles 19. sajandi viimastel kümnenditel, kuid Peterburi kõrgeadel oli ka varem – juba 18. sajandil rentinud *daatšasid*. Eelistatud paikadeks Pavlovsk ja Peterhov, kuhu sai pageda värsket männimetsa- või mereõhku hingama. 19. sajandi esimesel poolel hakkas *daatšade* mood levima juba väikeaadlike seas, kes ehitasid maale pisut tagasihoidlikumaid suvemaju. Kontrastina linnapaleede klassitsistlikule vormile ehitati *daatšasid* lihtsas vene stiilis. *Daatša* oli paik venepärasteks meelelahutusteks ja toiminguteks nagu metsas seenel käimine, moosikeetmine, samovarist teejoomine, kalastamine, jaht, saunaskäimine või aja surnukslöömine Gontšarovi Oblomovi laadis, seljas kogu päeva idamaine halatt. Tavaliselt oli tegemist kahekorruselise palkhoonega, mida ümbritses poolkorruse-veranda, nikerdatud akna- ja uksepiirlaudadega nagu levinud taluarhitektuuris, ehkki mõnel suursugusemal *daatšal* võis sissekäigu ees olla ka hoopis romaani stiilis võlvkaar või sammaskoda.¹⁴³

Vanavene kunsti vastu tärkava uue huvi keskuseks sai Moskva. Mõte Moskvast kui „vene“ linnast toetus arusaamale Peterburist kui võõra ja lääneliku kultuuri keskusest. Taoline nihe toimus juba 19. sajandi alguses. Paljude venelaste jaoks kehastas Moskva paika, kus nad tohtisid olla rohkem venelased, rohkem nemad ise. „Peterburi on meie pea, Moskva on meie

---

¹⁴⁰ 19. sajandi alguses suhtlesid aadlikud omavahel pigem prantsuse ning lihtrahvas vene keeles. Rahvuskeele loomine muutus nn. 1812. aasta sõjaveteranide jaoks lahinguvälja võitlusvaimu ning ühtsustunde alalhoidmise abinõuks.

¹⁴¹ Figes, Orlando 2003. *Nataša tants: Venemaa kultuurilugu*. Tallinn, lk. 114-134.

¹⁴² Asja tuum oli religioosses nägemuses „vene hingest“, mis innustas rahvuslikke prohveteid – slavofiilidest 1830ndatel kuni narodnikuteni 1870ndatel. Slavofiilid uskusid vene külakogukonna moraalsesse üleolekusse moodsatest Lääne eluviisidest ning jutlustasid tagasipöördumist kogukondlike printsiipide juurde. Nii püüdsidki „rahvuslikud“ aristokraadid oma kommetes ja igapäevaelu harjumustes olla rohkem „vene“ moodi. Näiteks, krahv Aleksandr Osterman-Tolstoi (1912. aasta sõjasangar) lasi suurejoonelises härrastemajas Peterburi Inglise kaldapealsel pärast 1812. aastat oma magamistoa viimistleda tahumata palkidega, et sellele talutare väljanägemist anda.; Ibid, lk. 131-137.

¹⁴³ Ibid, lk. 137.

süda“ nagu ütleb üks vene kõnekäänd. Raudteeühenduse saanud kaubalinn arenes kiiresti ning kasvas 19. sajandi jooksul tõeliseks metropoliks.

Rahvusliku kunstikeele soodustamisel mängis olulist rolli kunstnik Fjodor Grigorevitš Solntsev (1801-1892), kes aitas esile tõsta palju provintsidest avastatud aardeid. Ajavahemikul 1846-1853 avaldas F. G. Solntsev trükis kuus mahukat köidet oma illustratsioonide üldnimetuse all „Vene riigi muistised“. Need andsid kunstnikele ja projekteerijatele ajaloolise ornamendi algelemendid. F. Solntsev ise kasutas muistseid 17. sajandi motiive näiteks Teremi restaureerimisel Kremliis. F. Solntsevi tööd jätkas Stroganovi Kunstikool, mis asutati Moskvas 1860. aastal julgustades kunstnikke töötama vanavene kiriku- ja rahvakunsti kujunditega. Paljud juhtivad „vene stiili“ kunstnikud, kes 20. sajandi algul maailma tormijooksuga vallutasid - Vaškov, Ovtšinnikov ja Fabergé töökoja meistrid Moskvas - , olid lõpetanud Stroganovi kooli. Erinevalt Peterburi Akadeemia jäigast euroopalikust klassitsismist oli Moskva atmosfäär vabam ning avatud vene teemade ja stiilide uurimiseks. Kunstnikud koondusid Moskvasse, et uurida sealseid ikoone, puugravüüre ja Palehhi miniatuurseid lakimaale.¹⁴⁴

Kuni 19. sajandi keskpaigani levinud Vene-Bütsantsi otodokssedel eeskujudel põhinev lähenemine oli alguses küllalt akadeemiline. Peagi suunati aga pilgud vanavene 17. sajandist pärit taluarhitektuuri poole.¹⁴⁵ Bütsantsi mõjud jäävad edaspidi siiski läbi kumama, eriti kaanonikeskses sakraalarhitektuuris ja mõningate ilmsete detailide vormistamises, nagu kuplite ja nn kokošniku-kaare (kiilkaare) kasutamises. Ortodoksses arhitektuurist mõjutatuks saab pidada ka mõningaid jõulisi akna-ning uksepiirete vormistusi (nt Tallinn, Poska 41; Pärnu, Mere pst 16).

Arhitektuuris sai uusvene stiili puhang võimalikuks sajandi keskel. Enne seda kehtis seadus, mille kohaselt linna ehitatavatel hoonetel pidid olema tunnustatud euroopalikes stiilides fassaadid. Mainitud seaduse tühistamine 1858. aastal avas tee vene talupoeglike rahvusromantiliste puithoonete laialdasele levikule. Moskva võttis rohkem kui kunagi varem „suure küla“ ilmet. Rahvuslased olid kuulutanud puidu „põliseks materjaliks“ ja arhitektid, kes taotlesid olla „rahvuslikud“ projekteerisid sellest materjalist hooneid.¹⁴⁶

---

¹⁴⁴ Vanad meistrioskused olid Moskvas ja selle lähiümbruses veel elavana säilinud, samas kui Peterburis olid need juba välja surnud. Moskva kunstiasutustesepäases ka kergemini õppima traditsioonilisi käsitööoskusi tundva lihtrahva seast.; Figes, O. 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 208-210.

¹⁴⁵ Nashchokina, M. 2001. *Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries.* - Vernacular Art in Central Europe, Krakov, lk. 165.

¹⁴⁶ Figes, O. 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 210.

1870- 1890 aastatel omandasid Moskva arhitektid põhjalikult oskused, kuidas kasutada ja interpreteerida vene kohalikku 17. sajandi pärandit. Jätkuvalt soodustas rahvusromantilise stiili levikut mitmete albumite, käsiraamatute ilmumine koos täpsete joonistustega vanavene ehitistest ja nende detailidest. Vene stiili rakendati nii interjööris kui eksterjööris, nii kivi- kui ka puitarhitektuuris. Arenes välja Kesk-Venemaa külaarhitektuurist vaimustunud, puitnikerdusi ning rahvuslikku tikandit eeskujuks võtnud arhitektuurikultuur.¹⁴⁷

Vene stiil saavutas oma õitsengu 1870. aastatel suuresti Moskva kaupmeeste ja kunstimetseenide rikkuse ning suureneva mõjukuse tulemusena. Pavel Tretjakov ehitas oma kuulsa vene kunsti galerii vanas Moskva stiilis häärberi juurde. Sergei Štšukini villa Moskvast (mis mahutas tema suurt prantsuse maalikogu) oli uusvene fantaasia, modelleeritud Jaroslavi ja Kolomenskoje 17. sajandi puitarhitektuuri eeskujude najal. Kesklinn Kremlist Lubjanka väljakuni rekonstrueeriti täielikult uusvene stiilis, mida soosisid Moskva linnavalitsuse rikkastest kaupmehedest liikmed. Linna äripiirkonnas said äkitselt valdavaks vanad telkkatused ja *kokošniku* laadis ehisviilud, toretsev kollane tellismüür ja rahvusliku dekooriga vormid. Moskva astus 20. sajandisse oma 17. sajandi vormidest kujunenud siluetiga.¹⁴⁸

Üks kaupmehedest kunstimetseen, kes aitas Moskvast 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul oma väljenduslaadi kujundada, oli raudtemagnaat ja kunstiharrastaja Savva Mamontov. Ta oli tugevasti mõjutatud tema noorusaastatel levinud narodnikute ideedest, kus kunsti ülesanne pidi olema rahvahulkade harimine. 1870. aastal ostis ta Ambratsevo mõisa Moskvast 60 km kirdes. Seal seati sisse kunstnike asula ja töökojad, et elustada kohalikke talupoeglike käsitöökunsti ning toota tarbekunstiesemeid müügiks Moskva spetsiaalsetes poodides. Paljudel kunstnikel (nt Korovin, Vasnetsovid, Polenova, Vrubel, Serov, Repin jt) oli seal võimalus õppida vanu talurahva käsitöökunsti ning assimileerida neid oma töösse.¹⁴⁹

Taluarhitektuurist inspireeritud rajatised Ambratsevos olid esimesed märkimisväärsed – nn *Studio* (arhitekt V. A. Hartman) ja *Terem* (arhitekt I. P. Ropet) ning Mamontovi trükikoda (arhitekt V. A. Hartman). Olles ilmekad näited „albumitest“ laenatud detailiderohkuse rakendamises, said neist hoonetest „vene stiili“ reaalsed eeskujud. Otsekontakt Ambratsevo kunstnikekoloonia liikmete ja lihtsate käsitöölaliste vahel oli üsna tüüpiline 1880. aastatele. Sotsiumi liikmed kogusid vanavara ja etnograafilist materjali, mille kollektsiooni tutvustati

¹⁴⁷ Nashchokina, M. 2001. *Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries*. - Vernacular Art in Central Europe, Krakov, lk. 165.

¹⁴⁸ Figes, O. 2003. *Nataša tants: Venemaa kultuurilugu*. Tallinn, lk. 210-212;

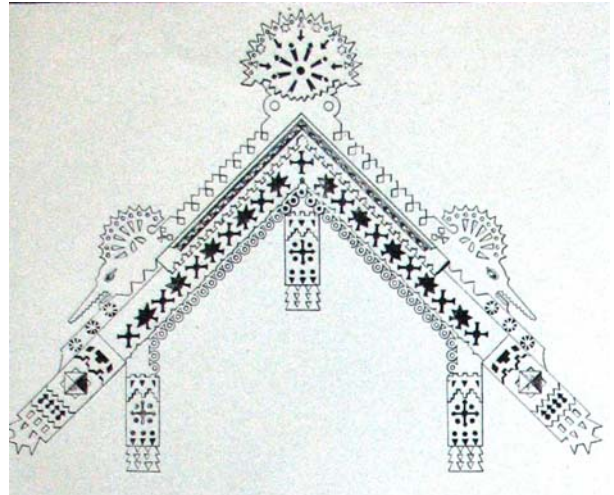
Moskva uued kaubatänavate read rajati Punase väljaku äärde 1880. aastatel, duuma ehk linnavalitsuse hoone (hilisem Lenini muuseum) aastal 1892. (Ibid.)

¹⁴⁹ Ibid, lk. 235.

ulatuslikult esimest korda 1883. aastal ülevenemaalisel näitusel.¹⁵⁰ Soov koguda veel „puutumata“ rahvakunsti tööstusajastul oli märk arusaamade muutmise ja tõtaka innovatsiooni survest. Ambratsevo mõisa töökojad toitsid uusvene stiili nõudvat, Moskva kiiresti laieneva keskklassi seas üha kasvavat turgu. Rahvalikku stiili arhailisust ihales nii jõukas kaupmeeskond ja töösturid kui ka haritlaskond.

Kunstnik ja arhitekt Viktor A. Hartman (Gartman) (1834-1873) veetis Ambratsevos viimase aasta enne surma, ehitades sinna uusvene stiilis töökojahoone ja külahaigla. V. Hartmani

„uusvene“ stiilil on olnud suur mõju kõigile 19. sajandi kunstivooludele, mis Moskva kultuurimaailmast inspiratsiooni said. Tema arhitektuuriobjektide visandid olid keskaegsete ornamentide aastatepikkuse uurimise tulemus (vt Joonis 7). Üks kriitikutest on nimetanud V. Hartmani kujundust „marmorkäterättideks ja telliskivitikanditeks“. V. Hartman kujundas ka rahvuslikus stiilis puitdekooriga näitusesaalid Moskva tööstusnäitusele, mis korraldati

Joon. 7. V. A. Hartman, puitdekoor. (Albumist: „Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века“, 1904. a. VII, lk. 105.)

Peeter Suure 200. sünniaastapäeva tähistamiseks 1872. aastal vastvalminud Vene Muuseumis. Näitus kuulutas tagasipöördumist „moskoovia“ kunstiprintsiipide juurde.¹⁵¹

Nn uusrahvusluse laine Venemaal kõikides kunstiliikides ja kujundustes koos euroopaliku puidustiili mõjudega lõi välja eriti 1880. a.-te lõpus, 1890. a.-te alguses ning sajandivahetusel. *Fin-de-siècle* Euroopal oli lõputu kirg „primitiivse“ ja „eksootilise“ järele. Ida metslust vaadeldi kui Lääne väsinud kodanlike kultuuride vaimseks uuenemiseks vajalikku jõudu. Venemaa lõi oma kunsti ja käsitöödega 1900. aasta Pariisi maailmanäitusel laineid. Sealse tähelepanu keskmes oli nõ „Vene küla“ – rekonstruktsioon Kaug-Põhjas uuritud puitarhitektuurist, koos iidse teremoki ehk puutorni ja puukirikuga, mille Venemaalt kohale toodud talupoegadest ehitusmehed näituseväljakule püstitasid (näitusehoone kujundasid: K. Korovin, A. Y. Golovin; arhitektiks oli F. O. Shekhtel).¹⁵² Ka talupoeglikus stiilis

¹⁵⁰ Nashchokina, M. 2001. Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries. - Vernacular Art in Central Europe, Krakov, lk. 163.

¹⁵¹ Figes, O. 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 208-210.

¹⁵² Nashchokina, M. 2001. Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries. - Vernacular Art in Central Europe, Krakov, lk. 169.

käsitöökaupade vool Venemaalt Läände oli tõusuteel; 20. sajandi algul avati koguni spetsiaalseid poode Pariisi, Londonis, Leipzigis, Chicagos, Bostonis ja New Yorgis.¹⁵³

Sajandivahetuse künnisel oli Venemaal endiselt soov määratleda unikaalne omakultuuri võti. Romantiline natsionalism loodeti olevat pääsetee kapitalistlikust pragmatismist ja igapäevaeltu pettumustest. Kultuurieliit hakkas Venemaal rääkima põhjala arhitektuuri taassünnist ning Skandinaavia-piirkonna ja selle lähialade eeskujuks seadmisest. Huvi pakkusid nüüd Pihkva ja Novgorodi keskaja arhitektuur, Põhja-Venemaa provintside Arhangelski ja Karjala puitarhitektuur. 1890- 1910. aastatel välja antud kunstialane perioodika jätkas arhitektuurijoonistuste levitamist, mida teostasid ekspeditsioonide käigus nt V. A. Plotnikov, I. Y. Bilibin, I. E. Grabar, D. V. Milejev, S. I. Vashkhov, N. K. Rerikh jt. 19. saj. lõpul ja 20. sajandi alguses oli kogu Euroopa ning ka Venemaa avastanud oma tõelise kultuurilise mitmekesisuse just mitteklassikalise ja arhailise kunsti näol. Arhailine kujundikeel ja arhitektuur oli oma esteetiliselt olemustelt sarnane nii Vahemeremaades kui ka Põhja-Euroopas. Nende kõigi seotus loomuliku looduskeskkonnaga, müstiliste ornamentide ja mustritega, unustatud paganlike sõnumitega oli ühendavaks märksõnaks ning hakkas paeluma vene kunstimaailma 19. ja 20. sajandi vahetusel.¹⁵⁴

Kunstnike stilisatsioon lähtus traditsioonilise rahvakunsti motiividest nagu päikesemärgid, linnud, karud, hobused, ussid, kalad ja teised ornamendi zoomorfsed, antropomorfsed ja botaanilised elemendid, mis olid omased vanadele slaavlastele. Väärtustati rahvakunsti primitivismi, puitnikerdust ja käsitööoskusi. Kirjanduslikud rahvakunsti käsitlused ja muinasjutud tõid lisa lillemotiivide ja tegelastele näol arhitektuuridetailidesse. Muinasjuttu- linnud, draakonid, merihobused ja karud ilmusid fassaadikaunistustesse.¹⁵⁵

Sotsiaalsetest ideedest, enesemääratlusest ja ühiskonnakorralduse parandamisest võrsunud rahvusromantilise arhitektuuri otsingud sidusid Venemaal endasse parima religioosest ja talupoeglikust olemiskultuurist. Vene rahvusromantiline puitarhitektuur ühendas rahvusliku mütoloogia, hingestatuse ja jutustava loomuse, põlise materjali ja käsitöötraditsioonid ning loodusmotiivid ja keskkonna mõjuvaks, omanäoliseks tervikuks. Rahvusromantiline laine vene arhitektuuris jättis püsiva jälje vene kultuuriruumi ja enesemääratlemisse. Vene rahvakunsti „renessanss“ tõi kunstides esiplaanile muinasjutumaailma, mis oli omamoodi tagasitõmbumine

---

¹⁵³ Figes, O. 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 310.

¹⁵⁴ Nashchokina, M. 2001. *Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries*. - Vernacular Art in Central Europe, Krakov, lk. 166-167.

¹⁵⁵ Ibid, lk. 169.

vene imedemaale üha teravnevate ühiskonnakorraldust ja poliitilisi olusid puudutavate küsimuste taustal.

Kuna Eesti oli osa Vene keisririigist, jõudsid vana-vene rahvakunstist ja Bütsantsi pärandist ning õigeusu traditsioonidest inspireeritud kunstiarusaamad ka siinsetele aladele. Eelkõige on need nähtavad hoonetel, mille ehitajaks või järelvaatajaks on riik, samuti sakraalarhitektuuris ning vene rahvusest puuseppade või venepärast arhitektuurikeelt hindavate omanike tellimisel ehitatud hoonete puhul. Ilmekaks 17. sajandi sakraalarhitektuurist eeskujuga võtvaks näiteks siinkohal on Aleksander Nevski peakirik Tallinnas (Lossiplats 10, ehit. 1894-1900. a., arh. M. Preobraženski)¹⁵⁶. Eestis leiduva vene rahvusromantilise puitarhitektuuri puhul võib oletada, et neid mitte ainult ei tellinud ja kavandanud, vaid ka ilmselt teostasid omal ajal sisse rännanud meistrid. Venemõjulise puitdekoori elementidest on levinumad geomeetrilised sisselõiked, aga esineb sageli ka rahvusromantilist ratta või ketta motiivi ning kolmnurkseid (klassitsismihõngulisi) ripatseid ning venepärast kaare ja topeltsaki motiivi räsätakaunistusena. Säilinud ilmekamateks näideteks on Tallinnas Poska tn 41, Narva-Jõesuus Pagri 6, Aia 45, Tartus Kastani 17 ja 21, kus avaldub eriline virtuoossus puitdekoori kirglikul meisterdamisel. Vene puusepatöö oskuslikule käsituslaadile viitavad aga eelkõige mitmekihilised ja ohtrad kaunistused (nt Tallinnas, Fr. Faehlmanni 48 või Narva- Jõesuus Pargi 6 räästapits). Samas tuleb tõdeda, et vene puidustiili mõju ei ole Eestis sugugi ainuvalitsev, vähe on säilinud puhtakujulisi rahvusromantilisi näiteid (nagu Poska 41 Tallinnas), mida omaaegsetes arhitektuurialbumites propageeriti. Pigem on tegemist segunenud stiilisuundadega ning dekoorirohke arhitektuuri levikule on mõju avaldanud nii neogooti, šveitsi, mauri kui ka põhjala puidustiil.

3.3.2 Šveitsi rahvusromantiline stiil

Rahvuslikust pärandist lähtuv kujundus ei olnud vaid venemaise talupoegliku puitnikerduse populaarsuse taga. 19. sajandil käivitatakse terve omaette vormikeele-tööstus, mille tähendusväljaks on pöördumine tõe, eheduse, looduspärasuse, keskkonna ja konteksti ning oma juurte juurde. Euroopas saavutas 1840- 1850. aastatel laiema populaarsuse Alpi mägimajadest lähtuv nn šveitsi stiil, mis kasutas Šveitsi puitarhitektuuri traditsioone ja ehitamisviise. Šveitsi stiilile andis väljendusrikkuse puitehitistele omase toestikulise külje rõhutamine, dominantsest esile tõstetud ja tugevalt eenduvate räästastega viilkatused, rikkaliku prossjaotusega verandad

---

¹⁵⁶ *Eesti arhitektuur*: Tallinn 1993. Üldtoimetaja Raam, Villem. Tallinn, lk. 121.

ning eriline dekoreerimisviis - eelkõige armastus rikkaliku saelõikeornamendi vastu, mida rakendati palkonipiirete, sarikaotste, akende ning uste kujundamisel.

Kui klassitsismi ideaalis olid raiutud antiigi eeskujud kivisse, siis otsis puitarhitektuur samuti väljundit kivi-stiili elemente imiteerides (hammaslõige, sambad, nurgarustika). Kuid levima hakanud neogootika laine (gootipäraste viilude ja puitpitsiga räästas) vastas suurepäraselt romantismi meeleoludele ning puitarhitektuurile saabus koos šveitsi stiili esiletõusuga lõpuks ka mastaapsem tunnustus Lääne-Euroopas. Vene külaarhitektuuris levinud puitdekoor vastas samuti populaarse šveitsi stiili nõuetele ning leidis rakenduse.¹⁵⁷

Seoses ühtse Šveitsi riigi asutamisega 1848. aastal tõusis „rahvusliku stiili“ küsimus arhitektuuris päevakorda. Eeskujuks võeti kohalike puitmajade ehitustraditsioonid. Saksa ja Inglise aristokraadid olid juba 18. sajandil avastanud arhailise Šveitsi arhitektuuri Alpides reisisid ning tutvustanud seda stiili idealiseeritud kujul mujalgi. Näiteks esitleti 1837. aasta väljaandes „*Zeitschrift über das gesamte Bauwesen*“ Karl Friedrich Schinkeli rajatud väikest šveitsilikku suvemaja Potsdamis.¹⁵⁸ Kõige maalilisemaid maamajade näited puitehitusstiilist leidsid tollased eurooplased mägi-aladelt, nagu Tiroolist, Baierist ja Šveitsist, mis on tingitud ka nimetuse „šveitsi stiil“ kasutusele võtu.

Preisi õukonna maalilises pargiarhitektuuris (Potsdami pargis) kasutati maastikuliste aktsentidena juba 1820. aastail talumajade, mägiõnnide jms. näiteid. Potsdami pargiehitiste hulgas oli ka Vene troonipärija Nikolai (Friedrich Wilhelm III väimehe) auks püstitatud „vene tare“. Viimase eeskujul kerkib 1834. aastal Peterhofis A. Stakenschneideri projekteeritud rahvuslikus stiilis „Nikolai majake“ ning puitehitusstiil kogub Venemaal populaarsust. 1851. aastal anti välja tüüpfaasadide album: „*Atlas fasadov domov po krestjanskomu obrastsu*“, mis järgis juba kohaliku puitehituse traditsiooni.¹⁵⁹ Sellest järeldub, et Venemaa liikus üsna varakult šveitsi stiili eeskujudest eemale oma puidustiili otsingute suunas.

Rahvusliku šveitsi stiili tõlgendus puitmaterjalis hakkas edaspidi mõjutama villade, kõrtside ja raudteejaamade arhitektuurset palet, rõhutades ja edasi arendades just puitnikerduse osa. On avaldatud arvamust, et nn *chalet suisse* ilmnes algselt just keskklassi peredele mõeldud hoonete ja äärelinna residentside planeeringus. 19. sajandi lõpus sai taolisi puitmaju tellida suhteliselt odava hinnaga juba kataloogist. Ent lausa moodsaks muutis nostalgilise puitmaja *Heimatkunst-*

---

¹⁵⁷ Tohvri, E. 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 94.

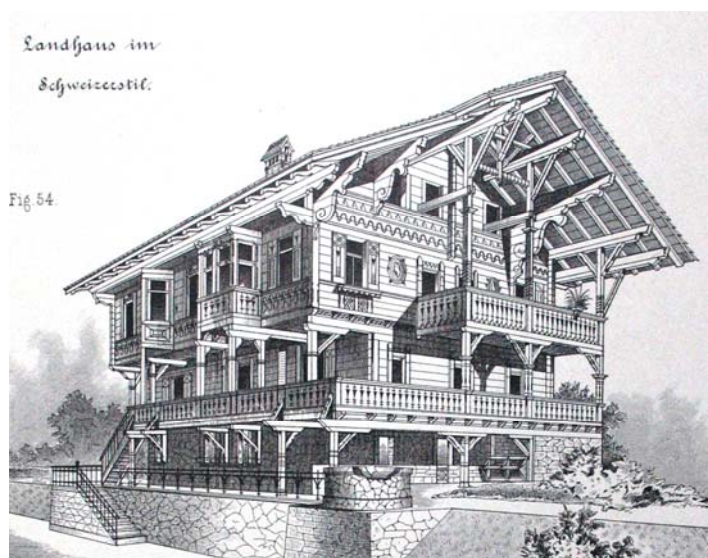
¹⁵⁸ Allenspach, Christoph 1999. *Architecture in Switzerland: Building in the 19th and 20th Centuries*. Zürich, lk. 35.

¹⁵⁹ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: historitsism ja juugend. Tartu, lk. 125-126; EAA 2623-1-120.

liikumine¹⁶⁰. Lisaks pakkusid rahvusvahelised näitused (1883. aastal Zürichis, 1896. aastal Genfis ja 1914. aastal Bernis) soodsat võimalust esitleda puitehtusstiili kui rahvuslikkuse musternäidist.¹⁶¹

Moestiil oli sedavõrd materjalikeskne, et sai mitmel pool nimetuse – „puuehituse stiil“ (*Holzbaustil*). „Ilmekalt väljendus materjalikesksus just saelõikeornamendis, mida poleks kuigi hõlbus olnud kivis teostada. 19. sajandi teise poole puitehitiste „ülepuistamine“ ohtra saelõikeornamendiga oli otsekui puitarhitektuuri stiililise sõltumatuse demonstratsioon.“ /.../ „Šveitsi stiilgi levis näidisalbumitega, kuid mitte enam ülevenemaaliste kohustuslike näidisalbumite, vaid Euroopa arhitektuuriväljaannete kaudu (vt Joonis 8). Šveitsi mägikülade elujõulises arhitektuuris nähti talupoeglikku loovust ning sõltumatuse ja vabaduse peegeldust, mida tõstis oma kirjutistes poeetiliselt esile sakslane Rudolf Gottgetreu.“ Seega oli šveitsi stiilil rahvusromantiline alatoon, mis aitas kaasa tema levikule Euroopas, suunates teisigi rahvaid oma puitarhitektuuri avastama. Kui Vilho Penttila 1890. aastatel Soome rahvuslikku stiili looma ärgitas, tsiteeris temagi R. Gottgetreu'd.¹⁶²

Uued mõjutused peegeldusid tagasihoidlikult ka ülevenemaalistes tüüpeeskujudes: 1840-1841 ja 1843-1852 ilmunud nädisfassaadide kogumikud propageerisid juba neorenessansi ja barokse joonega saelõikeornamenti ning vene rahvuslikke ornamente (kokošniku motiiv karniisidel). Tüüpeeskujude mõju meie linnapildis avaldub eelkõige tänavapoolse akenderea olemasolus ja dekooridetailides, kuna 19. sajandi lõpus teostati juba palju ümberehitusi ning

Joon. 8. Šveitsi stiilis maamaja projekt. (Albumist: O. Christiansen „Der Holzbaustil“, 1899. a., lk. 20, joon. 54.)

¹⁶⁰ *Heimatkunst*- liikumine formeerus 1895. aasta paiku Berliinis ajakirja „Pan“ ümber koondunud haritlaste ringis, keda ühendas poolehoid nii uutele kunstivooludele ja Inglise käsitööreformi ideedele kui ka kohalike ja ehtsaksalike traditsioonide väärtustamisele. (Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: historitsism ja juugend. Tartu, lk. 252)

¹⁶¹ Allenspach, Christoph 1999. *Architecture in Switzerland: Building in the 19th and 20th Centuries*. Zürich, lk. 36.

¹⁶² Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 22.

sellega koos muudeti varasemat fassaadikujundust. Sagedasem on varasema hoone „kaasajastamine“ historitsistlikult kujundatud välisuksega.¹⁶³

Šveitsi stiil ilmneb Eestiski puidust konstruktsioonelementide rõhutamises ja räästast alla rippuvate ehislauade kasutamises ning üldisemalt viiluväljade ja terrasside kaunistamislusti kaudu. Esile tuuakse arhailise ilmega dekoratiivseid konsoole, aga ka sügavaid erikujuliste piiretega taandrõdusid (nt konsoolid Tallinnas L. Koidula tn 24 viiluväljas; taandrõdu Pärnus Kuuse tn 3). Alpimajale iseloomulike - mitmel korrusel paiknevate - ringrõdude rakendamist kohalikus puitarhitektuuris saab pidada samuti šveitsi stiili mõjuks. Ulatuslikud rõdud on näiteks Narva-Jõesuus, Aia 45 suvevillal. Mõisaarhitektuuris kajastas ehedal kujul šveitsi stiili kaugeleulatuvat katuseräästa ja kahel korrusel paiknenud rõdudega Tartumaal Luunja mõis (valmis 1860. a.; omanik E. von Nolcken)¹⁶⁴. Hoone ise hävis Teises maailmasõjas, kuid on huvitav, et ajaloolisel fotol (ca 1880. a.) paistavad selgi ehitisel Tartu puitarhitektuurile ainuomased laineliseks saetud nurgalauad. Silmatorkavaid ajastu „moestiili“ tunnuseid kandis veel omaaegne Püssi mõis II korruse šveitsi stiilist laenatud puitrõdu ja neorenessanssdetailide seguga (ehit. u. 1889. a. Rakvere ehitusmeistri Friedrich Modi juhtimisel; põles 1919. a.)¹⁶⁵. Siinses kliimas kiputi siiski laiemalt eelistama klaasitud verandasid, mida teostati samahästi ka gooti, mauri vm stiilis. Eriti armastatud oli šveitsi stiili eeskuju arhitektuuris, kus puitnikerduste õhulisust ja hoonete avatust (loodus)keskkonnale hästi ära kasutada osati. Seda nii suvemajade juures kui ka puidust raudteejaamade kujundamisel.

3.3.3 Saksa rahvusromantiliste ideede mõjud arhitektuuris

Eestis oli 19. sajandi jooksul ja 20. sajandi alguses kohalik arhitektikond veel välja kujunemata. Sajandivahetusel hakati küll teadvustama laiemalt arhitekti elukutset, ent sel ajal domineerisid siin Riia Polütehnilises Instituudis õppinud baltisakslased, venelastest insenerid ja tehnikud ning üksikud eestlastest arhitektid olid alles alustamas oma tegevust¹⁶⁶. Seetõttu tuleb historitsismi käsitlemisel arvestada sakslastest tellijaskonna huvidest ning maitsest lähtunud rahvusromantilise arhitektuuri mõjudega, mis levisid saksa kultuuriruumis laiemalt.

Teiselt poolt peab arvestama protestilainega, mis tõusis, kui 1881. aastal valitsema asunud Aleksander III jättis ootamatult kohaliku Balti aadli privileegid ratifitseerimata. Aleksander III

¹⁶³ Tohvri, E. 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 94-95.

¹⁶⁴ *Eesti mõisad* 2009. Koostaja Hein, A. Tallinn.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Kalm, M. 2001. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, lk. 21.

valitsemisajal läbi viidud reformid kõigutasid Balti aadli poliitilist mõjujõudu kõige rohkem: alates 1885. aastast viidi kogu asjaajamine valitsusasutustega üle vene keelele, 1885/86. õppeaastast algas koolide venestamine jpm. Saksapärane kuulutati ebasoovitavaks ja algas esimeste sakslaste väljaränne. Vene keskvaldumise lähenemine tülialsele „Balti küsimusele” sünnitas -vastupidiselt soovitud - esimesed tõelised baltlased. Seisuse ja rahvuse staatus muutus toonase baltisaksa kirjanduse peateemaks ning arhitektuuris hakati rõhutama rahvuslikku päritolu.¹⁶⁷

„Juuri” ei otsinud ainult siinsed baltisakslased, sellega tegeldi kogu Euroopas, kaasa arvatud Saksamaal (ühendatud Saksa Keisririik formeerus 1871. aastal). Varaseimad germaani algupära otsingud suunasid sakslaste pilgud tagasi keskaega – nii romaani kui ka gooti stiili taasavastamisele. Hiljem (1850-1860. aastate Saksamaal) peeti sobivaks ka renessanss-stiili.

Kesk-euroopalikku ja samuti saksa identiteeti määratleva vahvärkehite (puitsõrestikhoone) huviorbiiti jõudmine langeb Euroopas peamiselt 1860- 1880. aastatesse¹⁶⁸. Traditsiooniliste sõrestikehitiste õitseage oli 15. -17. sajandil eelkõige Saksamaal, Inglismaal ja Põhja-Prantsusmaal. Tollaste vahvärkmajade kaunistamisel kasutati eriti Põhja-Saksamaal puitnikerdust. Niisugust dekoori mõjutas alates 16. sajandi keskpaigast renessansskunst; näiteks on vararenessansi perioodist pärit puitnikerdustes motiivid köitraag, väänduv ornament ja arabesk ning veidi hilisemad tasapinnalised kaunistused täiendusteks väikesed rosetid, või teemantkvaadrid (vt Joonis 9).¹⁶⁹ Mievikust üles otsitud dekoorimustrid sobisid ideaalselt edasiarendamiseks stiile segavas ja rahvuslikkusele viitavas puitarhitektuuris 19. sajandi lõpul nagu ilmekalt edastab O. Christianseni puitarhitektuuri esitlev trükis: „Der

Holzbaustil” 1899. aastast (vt. pt. 4 ja Lisa 1).

Joon. 9. Põhja-Saksa renessanssdekoor, 1612. a. (Raamatust: H. Stiewe, „Fachwerkhäuser in Deutschland” 2007.a., lk. 81.)

20. sajandi alguseks Põhja-Saksa neorenessanss, (gootilik) „tellisstiil” ja romantiline historitsism värskemates arhitektuurikäsitlustes minetatakse. Tollase arhitektuuriperioodika lehtedele ilmub juba ohtralt näiteid moodsalt dekoratiivsest vahvärkelamusest (nt. *Deutsche Bauhütte* 1902-1904. a.)¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 91.

¹⁶⁸ Harwood, B. jt. 2009. Architecture and interior Design from the 19th century. New York, lk. 249.

¹⁶⁹ Heinrich, Stiewe 2007. Fachwerkhäuser in Deutschland. Saksamaa, lk. 80-82.

¹⁷⁰ Hallas, K. 1999. Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk.34.

Historitsismi pikaajalist püsisimist Eestis võib M. Kalmu sõnul seostada lisaks kohalike arhitektide alalhoidlikkusele just baltisakslaste rahvuslike huvidega. Juugendstiili saabumine Eestisse võttis seetõttu rohkem aega kui mujal Euroopas ning juugend jääbki sageli väga tihedalt läbipõimunuks historitsistliku rahvusromantismiga.¹⁷¹ Kui baltisakslaste maitsega saab Eesti aladel 19. sajandil siduda eelkõige gootikat ja renessanss-stiili, siis 20. sajandi alguseks on selleks juba väikelinlik vahvärkelamu, mis võtab vilaarhitektuuris ka juugendlikumaid vorme.

Rahvapärasest ehitusest lähtuv suund osutus perspektiivikamaks just väiksemate mahtude korral, kus tema eelised realiseerusid loomulikumal kujul. Säilinud mõisaarhitektuuri hulgast on selliseid näiteid A. Heina sõnul ligi kümnekond. Enamik neist kõrgete sadulkatustega, saksapärase vahvärgiga kujundatud viilude, katmata jäetud laiade ukse- ja aknapiitade ning tihedalt ruudustatud akendega.¹⁷² Puitkonstruktsiooni ilu jäeti vahvärkehitistes nähtavale tihti teise korruse ja viiluväljade osas, kus see moodustas uhkeid mustreid (nt Olustvere mõisas Viljandimaal, u 1900. a.¹⁷³), ülejäänud kaeti osaliselt krohviga, mis andis ehitisele enam väarikust ning elegantsi. Vahvärk ehitusstiili kombineeriti sageli nii juugendi kui ka teiste rahvusromantiliste suundadega (puidustiiliga). Need annavad tänaseni tooni Tartu, Viljandi kui ka Pärnu arhitektuuris¹⁷⁴. Üks varaseid esinduslikke näiteid siinses arhitektuurist, mis seostub vahvärkstiili rakendamise ja saksa elanikkonna uut laadi (pigem juugendstiilis) rahvusromantiliste püüdlustega, on „Neobaltia” konvendihoone Tartus Kastani 1 (1902. a., arh. R. von Engelhardt)¹⁷⁵.

3.3.4 Põhjamaade puidutraditsioon ja selle mõju Eestis

Puitehitised moodustavad suurima osa Skandinaavia ehituspärandist. Selleks materjali pakkuvad metsad ulatuvad risti üle Ida-Euroopa regiooni Norra rannikuni. Skandinaaviamaade ehitustraditsioonid peegeldavad pigem pinnareljeefi ja kliima erinevusi kui poliitilisi piire. Traditsiooniliste palkehitisite kujundusvõtteid mõjutasid küll Euroopast lähtuvad kunstistiilid nagu romaanika, gootika või renessanss, kuid konstruktiivne lokaalne eripära säilis läbi aegade. Oma erilise väljanägemisega pakkusid Euroopa arhitektidele 19. sajandi lõpul nn norra või

¹⁷¹ Kalm, M. 2001. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn, lk. 23.

¹⁷² Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 215-216.

¹⁷³ A. Hein peab tõenäoliseks, et Olustvere „lossi” projekteerimisel kasutati Briti arhitekti Archibald MacPhersoni jooniseid. (vt. *Eesti mõisad* 2009. Koostaja Hein, A. Tallinn, lk.241.)

¹⁷⁴ Vahvärkehitis on Viljandis näiteks Lutsu tn 5 (arh. E. von Engelhardt, u. 1905), Posti 18 (arh. O. Breifeldt, 1913-1915.a.). (vt. Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 35.)

¹⁷⁵ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 249.

põhjala stiili loomisel inspiratsiooni Norra keskaegsed püstpalkkirikud, millest praeguseks on säilinud vaid 28. Neist vanim Urnesis on ehitatud 1130. aasta paiku.¹⁷⁶

Norra puitehitistest inspireeritud romantilisi projekte kohtab sajandivahetuse arhitektuurialbumides, kuid eeskujud on siiski oluliselt kohandatud (vt. pt. 4 ja Lisa 1). Sagedasemad tunnused, mida põhjamaise histortisistliku arhitektuuri rõhutamiseks rakendati olid lohepealised ehislauad viiluotstes, võreline tuulelaud katuseharjal ning diagonaalselt ristuv talastik viiluväljas. Eestis võiks parimal juhul näha seost nõ põhjala puidustiiliga A. Adamsoni ateljee juures, kus on vertikaalsust rõhutavad diagonaalsed talad ning lohedega saelõikeline dekoor viiluväljas. Arhailise palkehitise katmata järmist koos sarnase talastikuga viilulahendustes näeme pigem projektide tasandil: näiteks, A. Vladovski „Norra stiilis” elamu projekt, 1902. a.¹⁷⁷

Industrialiseerumise käigus 19. sajandi lõpul arenes ka puitarhitektuur Põhjamaades iseseisvumise suunas. Traditsiooniliste palkehitiste varjamist laudvoodriga esineb Rootsi linnades tegelikult juba 1740. aastatest, Norras varemgi. (Osades linnades kujunesid välja lausa laudisemustrid, mis andsid paigale kindla karakteri.) Esimesed laudisega kaetud ehitised olid Skandinaavias valdavalt väheste kujunduselementidega. Horisontaalne laudis levis enamasti Lääne-Norras, Venemaal, Baltimaades ja Soomes alates 19. sajandi keskpaigast. Suured saeveskid hakkasid tootma hulgaliselt siledamaid uut tüüpi laudu ja kaunistusdetalle.¹⁷⁸ Mõju avaldas Läänest imporditud šveitsi stiil, mille materjalikesksus kodunes kohalikus elamuarhitektuuris küllalt hästi. Põhjala taluomanike jõukuse kasvuga 1860. aastatel võeti üle edukate farmide hoonestamisel juba ka kõrgklassi ja kaupmeeskonna seas kodunenud arhitektuurikeel. Taoliste majade puhul hüljati traditsiooniline punane fassadivärv ning kasutusele võeti helekollane, mida täiendasid valged pilastrid, elegantsed ukсед ning veranda, mis oli kaunistatud šveitsi stiilis. Kõik see baseerus aga omakorda raudtee tulekule ning metsa uuenenud majanduslikule väärtusele.¹⁷⁹ Eestis jäävad võrreldavad arengud jõukate maamõisade, suuremate linnade ja raudteearhitektuuri pärusmaaks, puudutamata tollal alles valitseva ühiskonnakihi ikkest vabanevat talupoegkonda.

Hoolimata šveitsi stiili mõjust, jäävad Põhjamaade arhitektuuris puitdekoori elemendid küllalt vaoshoituks. Samal ajal kui Venemaal püütakse rakendada ohtralt rahvuslikku päritolu detaile puitarhitektuuris. Eestis ja Lätis on seevastu võrreldes Skandinaaviamaadega tajuda suuremat

---

¹⁷⁶ Pryce, W. 2006. Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 76.

¹⁷⁷ Gens, Leo 1991. *Arhiekt- kunstnik Aleksander Vladovski*. – Linnaehitus ja arhitektuur. Tallinn, lk. 112.

¹⁷⁸ Ahlberg, Nils 2001. *Wooden Heritage of Riga in European Context*. Riia, lk. 21.

¹⁷⁹ Karlsson, Harry 1973. *Den Långa vägen*. Lund, lk. 285-286.

dekoorielementide varieerumist, leiab Nils Ahlberg. Ilmselt võibki siin tegu olla vene ja saksa kultuuri teineteist rikastava mõjuga. Baltikumis esineb ka teatavat „individualismi“ – isiklikuks otstarbeks loodud hooned on ruumikad ning püüavad silma paista originaalsete kaunistuste poolest.¹⁸⁰

Põhjamaades tärkas rahvusromantism ja huvi kohalike traditsiooniliste ehitusvõtete vastu tugevamalt 19. sajandi lõpukümnenditel. Tõsteti esile materjaliehedust, taotleti ehituse kvaliteeti ja väärikust ning hoolsat käsitööd. Sajandivahetuseks hoo sisse saanud rahvusromantism sisaldas ka tugevat monumentaalsuse ihalust, mis tõi kaasa palkmajade traditsiooni taaselustamise. Arhaiseerivate tendentside tulekule eelnes Soomes nn karelianismi periood – kunstnike ja arhitektide retked Karjala metsadesse aastatel 1889-1890, otsimaks autentset rahvuslikku arhitektuuri. Palkmajade ehitamine sai intelligentsi seas populaarseks nii Soomes, Rootsis kui ka Peterburi ümbruses.¹⁸¹

Soome innustaval eeskujul asuti ka Eestis rahvusromantismi otsingutele. Arhitektuuris sai selle peamiseks viljelejaks Karl Burman (nt. Kalevi seltsimaja Piritall 1911-1912), kes ühendas nii oma- kui ka võõramaise, kaasaegse kui ka vana ja arhailise. Huvipakkuv on, et K. Burman projekteeris Peterburi Kunstide Akadeemias õppides mitmeid romantilisi villasid – õppeprogrammis oli ajastule iseloomulikuna villade projekteerimine „karpaadi stiilis“, „rootsi stiilis“ ja „norra stiilis“. Eriti viimane saavutas sajandivahetuse (Peterburi) näidisprojektide kogumikes suure populaarsuse, toob välja K. Hallas.¹⁸² 1910. aastatel kujunema hakanud eesti professionaalne arhitektuur oli mõjutusterohke, õiget rahvuslikku lähenemist alles otsiti. Selle pärast muret tundes kutsus Bernhard Linde 1912. aastal avastama eesti ehituskunsti algupära ning üritab arhitekte suunata puitarhitektuuri juurde: „*Tuleks meie rahva vana ehituseviisi uurida, selleks maa veel sagedaste leiduvatest vanadest algupäralisematest hoonetest joonistused ja ülesvõtted valmistada. Nende hoonete juures leidub nii mõndagi, mis meie omapäralisemale ehituskustile põhjaks võiks saada.*”¹⁸³ Esimese maailmasõja puhkemise tõttu ei jõudnud eesti rahvusliku arhitektuuri otsingud lõpule. Alles pärast katkestust avastati lihtsas rookatuses rahvusliku arhitektuuri omapära – esimesena ilmus see Eesti paviljonile Soome messil (1920.a., arh. K. Burman) ning järgmisena kunstnik A. Laikmaa maamajale Taeblass (1920. aastad, K. Burman). Tervikuna on muidugi tegu selgelt hilinevad nähtusega rahvusromantismi viljelemisel arhitektuuris.

---

¹⁸⁰ Ahlberg, N. 2001. *Wooden Heritage of Riga in European Context*. Riia, lk. 21.

¹⁸¹ Hallas, K. 1999. *Puutarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 36.

¹⁸² Ibid, lk. 36- 37.

¹⁸³ Linde, Bernhard 1912. *Rahvusline omapärasus*. – Sirvilaud, lk. 16.

3.3.5 Puidustiili varased ilmingud Eestis

Eestis on võimalik jälgida esimesi puidustiili ilminguid haritud balti aadelkonna poolt Euroopast „transpordituna“. Just mõisaarhitektuuris näeme vabamaid lähenemisi ning varaseid puidustiili käsitlusi, kuna linnades kehtis rangem bürokraatia asjaajamisel ning tüüpfassaadide kasutamise kohustus 19. sajandi keskpaigani. Vanemaid puitehitisi on rohkelt hävinud – sageli tulekahjudes, palju on hiljem ümber ehitatud. Puidust dekoorielemendid on veelgi tundlikumad aja suhtes kui hooned ise. Nii võib saada mitmestki väärtuslikust ehitisest ettekujutuse ainult ajalooliste jooniste ja fotode abil.

Üheks varasemaks teadaolevaks puitehitusstiili näiteks Eestis on arhitekt Hans Stackenschneideri poolt 1836. aastal Keila- Joale kavandatud (praeguseks hävinud) nn Ponomarjovi villa koos juurde kuulunud saunaga. Mõlemad olid värvikate puitpitside, nikerdatud viilulaudade, aknaraamide ja rõdudega kujundatud venepärased palkmajad, mille sisekujundus oli samuti inspireeritud vene talupojaelamust. „Kaks aastat varem oli Stackenschneider projekteerinud Peterhofis umbes samasuguse „Nikolai majakese“ - nii see kui ka Keila-Joal asunud hooned kuuluvad nende vene rahvusliku ehitusstiili varasemaid otsinguid märkinud „talutarede“ hulka, mis alustasid levikut eeskätt Peterburi ümbruse suveresidentsidest (arhitektid Carlo Rossi, Auguste de Motferrand, Alexander Brüllow).“¹⁸⁴ Varase, kuid samuti hävinud näitena, romantilisest arhitektuurist saab tuua veel Vaida mõisa Harjumaal, mis püstitati u. 1850. aastatel (hävis 1905. a.). Mõisa omanikuks oli A. von Pahlen.¹⁸⁵

Tänaseks hävinud puidustiilis esinduslikest mõisahoonete loetelu täiendavad: Virumaal Kavastu mõis (ehitusmeister Wollmüller, 1860. aastad), Metsiku (1862.a.) ja Püssi mõis (ehitusmeister Friedrich Modi, 1889.a.). Samuti oli näiteks Harjumaal Kolga mõisa suvilaks olnud Tsitre hoonestiku salong (ehitatud 1875. a.) analoogselt Šveitsi *chalet*'le ümbritseti postidele toetuvate ringrõdudega.¹⁸⁶

K. Hallase uurimistulemustele toetudes saab välja tuua (šveitsi stiilis) varase villaarhitektuuri näitena 1852. aastal Narva Kreenholmi asumisse ehitatud A. Stieglitzi villat (samuti hävinud), mis oli eeskujuks lähipiirkonna kuurortarhitektuurile.¹⁸⁷ Hoone lähtus mauri stiilist ning oli mõjutatud neogootikast ja romantilisest puidustiilist laiemalt.

---

¹⁸⁴ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 104.

¹⁸⁵ Vt. Eesti mõisad 2009. Koostaja Hein, A. Tallinn, lk. 37.

¹⁸⁶ Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist juugendini. Tallinn, lk. 104-105.

¹⁸⁷ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk. 22.

Säilinud puidustiili mõjutustega mõisaarhitektuuri näidetest on vanemad ehitised Lääne-Virumaal: Kohala (ehitusmeister Friedrich Modi, 1875.a.), Roodevälja (1864.a.) ja Põdrangu mõis (1862.a.). Tegemist on kõrgema pealeehitusega ühekorruseliste hoonetega. Kaunistusteks dekoratiivsed nurgakvaadrid, laiad ukse- ja aknaäärised, tagasihoidlikult leidub nikerdatud ornamenti – peamiselt räästakarniiside ja otsaviilude kujunduses. Lõuna-Eestis pakuvad puitarhitektuuri näiteid Väandra külje alla jääv Võidula (ehitusmeister Hahn, 1880. a.-d), Viljandi lähedal Pärsti (1871- 1872. a.), Tartu-Võru tee ääres Ülenurme ning Rõuge kandis Sänna (1875. a.). Tänapäevani on hästi säilinud kõik hoone nikerdused Tartu linna valduses seisnud Saduküla mõisa rentnikumajal (1868).¹⁸⁸

Puitpitsilist arhitektuuri-lahendust peeti eriti sobilikuks mitmete kergemate rajatiste, eelkõige suvilate ja pargipaviljonide, kõlakodade, kuursaalide, isegi esimeste kinosaalide väliskujundusele, kus detaililembus võis loomulikuna avalduda. Puitehitusstiili rakendati edukalt ka kõrval- ja abihoonete puhul. Vanimad lopsaka puitdekooriga villa tüüpi suvilad Eestis on osaliselt säilinud Narva-Jõesuus (1870-1880. aastatest, nt. Aia 45). Samuti on alles Sagadi mõisa suvila Altjas (1890. aastad), „kavaleridemajad“ Vodjal (1873) ja Luual (arh. Rudolph von Engelhardt, 1890. a.-d), suvemõis Klooga lähedal Kõltsus (1891), aiamaajad Nõo kandis Lukes ning edelarannikul Põllkülas¹⁸⁹. Maaliline ja helge ehitusstiil sobis hästi puhkusemeeleolu looma.

Linnaarhitektuuris on tänaseks säilinud puidustiilis hoonetest vanimad reeglina 1870. aastatest (nt. Tartus, Jakobi 52 villa, 1870. aastad; Tallinnas Telliskivi 24 elamu, 1875. a.; Pärnus Pikk 20 villa, 1870. aastad). Ohtrat saelõikedekoori oma võimaluste paljususes rakendatakse eriti 1880. aastate venestuslaine harjal: Rakveres Pikk 17/ Parkali 2, 1887.a.; Tallinnas Poska 41, 1884. a. (arh. A. Fedotov) jm.

Nikerdustega kaunistati ka valdavalt kivist või juba krohvitud hooneid (nt talaotsad, pennid, friisid, rõdud). Vanematele ehitistele lisati moega kaasa minnes ilmekaid sammastele toetuvaid terrasse, rõdusid või puitverandasid, mille juurde kuulusid nikerdustele lisaks põnevalt klaasitud väikeseruudulised aknad. Kõiki neid suuremaid ja väiksemaid ilminguid puidu kui ehitusmaterjali sõltumatuse, käepärasuse ning traditsioonilisuse demonstreerimisel peetakse üldistavalt puidustiili (šveitsi stiili) ilminguteks. Ohtrate romantiliste puitnikerduste kuhjamisega saavutati ehitiste erakordne väljendusrikkus 19. sajandi lõpukümnenditel.

¹⁸⁸ Hallas, K. 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. Eesti puitarhitektuur. Tallinn, lk.105.

¹⁸⁹ Hein, A. 2003. *Eesti mõisaarhitektuur: Historisismist juugendini*. Tallinn, lk. 106.

4. ARHITEKTUURI-IDEEDE LEVIK TRÜKISTE KAUDU

Eestis näitab puitdekoor 19. sajandi II poole ja 20. sajandi alguse hoonetel sageli erinevat palet. Kõneledes piirkondadele iseloomuliku väärtussüsteemi olemasolust kui ka erinevate moesuundade vaheldumistest ning eri meistrioskustest. Dekoreerimisvõtetes peegeldub kunagine linnaosade või asumite arengukiirus ja ehitiste funktsioon. Dekoor suudab kõneleda paiga tavadest, inimeste elulaadist, elanike jõukusest või sotsiaalsest taustast. Väikesedki elemendid mõjutavad ruumikogemust ja tihendavad dialoogi tänasel päeval antud keskkonnas viibijaga.

Kui varem kehtestas iluideaalid ühiskonna eliit, siis 19. sajandi lõpukümnel oli tekkinud vajadus, et ilukriteeriumid arvestaksid uue üksiktarbijaga ning muutuksid uute turgude loomiseks pidevalt. Tegu oli tootmis- ja tarbimiskultuuris toimunud üleminekuaja ilmingutega, mil mugandatud kõrgkultuuri versioonid suunati uuele ostujõulisele keskklassile. Tõusis esile tugev ja rohkearvuline nõ väikekodanlik ühiskonnakiht, kelle huvidega kujundustes, maitseotsustustes ning tootmisel pidi arvestama.

Seda protsessi ilmestava võrdleva näitena saab tuua Ameerikas tegutsenud vennad Palliserid, kes alustasid tõhusa äri Bridgeportis Connecticutis 1870. aastatel, publitseerides plaanide, jooniste ja detailinäidistega katalooge kodu loojatele- tellijatele. Trükistega tutvumise järel oli tavaks tellijal palgata kohalik ehitusmeister uut kodu vastavalt ehitama. Taoline protsess sai Ameerikas valdavaks 19. sajandil, eriti just odavamate hoonetüüpide hoogsal püstitamisel.¹⁹⁰

Näide annab alust oletada, et Eestis tekkinud keskklass järgis analoogset käitumismustrit ning eluhoonet kujundas enamasti nii omaniku maitse eelistus, üle-euroopalised (peamiselt Saksamaalt, osalt ka Venemaalt) lähtuvad mustirraamatud, näidisalbumid ning kohalike puuseppade, ehitusmeistrite suutlikkus tellija soove teostada.

Vaadeldaval perioodil tegutses Eestis nii akadeemilise koolitusega arhitekte ja insenere kui ka praktikuist ehitusmeistreid. Mitmed ehitusmeistrid ja -tehnikud tegutsesid sageli arhitekti rollis, kuna Tsaari-Venemaa seadused võimaldasid neil 19. sajandil koostada ka hoonete projekte.¹⁹¹

Kui arhitektuurne üldkujundus oli spetsialisti poolt paika pandud, siis dekoori loomisel jäi arvatavasti suurem vabadus puidumeistrile. Fragmentaarselt säilinud projektide puhul ei leia

---

¹⁹⁰ Hardwood, B. 2009. Architecture and interior Design from the 19th century. New York, lk. 13.

¹⁹¹ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 12.

me täpseid dekoorielementide väljajoonistusi¹⁹². Tööjoonised jäid ilmselt puuseppade kui oma ala spetsialistide hooleks ning sündisid koostöös arhitekti-ehitusmeistri ning omaniku nägemusega. Seega rakendati puuseppade varasemaid kogemusi; eeskujuks võeti praktilise suunitlusega trükistes levinud mustrijooniseid ning juba püstitatud - nähtud hooneid. Historitsismiajastul esineb teatav dekoorielementide tüüpide kordumine ja läbivate „mustrite“ kasutamine fassaadikujundustes, kuid siiski on igal üksikjuhul lisandunud teostaja omapärane käekiri-tõlgendus. Pigem on sarnasus ikkagi seostatav üldiste moesuundade, kui kindlate „mustrilehtedega“.

Tööstuslikud uuendused tegid võimalikuks illustreeritud raamatuid, ajakirju jms suurtes tiraažides välja anda ning turustada. Eeskuju andvaid trükiseid ringles ohtralt ning neis leiduvat oli võimalik interpreteerida. Romantilisel meelestatud 19. sajandil loobuti ühtsest klassitsistlikust stiilikaanonist ning liiguti arhitektuuri mitmekesisuse ja loomingulise (stiilidest) vabanemise suunas.

Arhitektuurialbumide ilmumine ei olnud iseenesest midagi uut. Venemaa linnades toimus ehitamine Peterburis välja antud kohustuslike tüüpfassaadide kogumike järgi, mis ilmusid 1809-1811, lisaks tuli 1840-1852. aastatel välja 12 vihikut, sisaldades kokku 178 fassaadi eramajade jaoks. Viimastes domineerisid juba tektoonilise klassitsismi ja neorenessansi mõjud. Mainitud väljaannetes peeti silmas küll peamiselt kiviehitisi, mistõttu hoopis rohkem leidsid kasutamist 1854. ja 1856. aastal viimasena välja antud fassaadieeskujud puumajade ehitamiseks kreisilinnades. Nende tüüpide järgi kujundatud fassaade leidub isegi 1860 ja 1870. aastatest, ehkki eeskujude järgimise kohustus kadus juba 1858. aastal.¹⁹³

Klassitsismile pakkus konkurentsi rahvusromantiline ja pigem puitarhitektuurilembene stiil (keskusega Moskvast), mis levis samuti näidisalbumite ja arhitektuurikogumike kaudu. Kuigi viimaseid saabus juba rohkearvulisemalt Lääne-Euroopast. Esimene taoline trükis Venemaal, kus kajastati rahvuslikke-etnograafilisi elemente oli üldnimetusega „Vene riigi muistised“ - kuus mahukat köidet F. G. Solntsevi (1801-1892) illustratsioonide, mis avaldati ajavahemikul 1846-1853.a.¹⁹⁴ Mainitud väljaanne andis esmakordselt algelemendid vene ainese käsitlemiseks nii kujutavas-, tarbe kui ka ehituskunstis. Litograafiatega illustreeritud kogumikku trükiti kokku 600 eksemplari. Kunstnik F. G. Solntsev valmistas teose jaoks joonistusi ja litograafiaid nii kodustest-talupoeglikest, kiriklikest kui ka imperaatorlikest

¹⁹² Näiteks, M. Roetscheri, 1870. a. Tartu turuhoone projekt vaid markeerib rippviilu väljades paikneva puitdekoori asukoha üldiselt. (EAA 2623-1-2051)

¹⁹³ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 125.

¹⁹⁴ Figes, O. 2003. Nataša tants: Venemaa kultuurilugu. Tallinn, lk. 208-210.

varadest. Trükise idee taga olu A. N. Olenin – Kunstiakadeemia juhataja ja avaliku raamatukogu direktor. Kogu projekti toetas tugevalt ka Tsaar Nikolai I, kes investeeris sellesse 1000 kuldrubla ja lasi moodustada spetsiaalse komitee 1844. aastal, et erilise veneliku kultuuripärandi ülevaate publitseerimist paremini korraldada.¹⁹⁵

Lääne poolt ilmunud publikatsioonid olid mitmekesised: ajaloolised uurimused eri kultuuridest; kitsastele teemadele keskendunud praktilised käsiraamatud (nt villaarhitektuur, aiaarhitektuur, puidustiil jms) kui ka suured ülevaated arhitektuurimaastikul toimuvast. Mahukama jätkväljaandena ilmus (1836- 1918) kord aastas „*Allgemeine Bauzeitung*”, kus tutvustati muuhulgas arhitektuurialast uudiskirjandust. Trükiste juurde kuulusid pildilised arhitektuurijooniste köited: „*Abbildungen zur Allgemeinen Bauzeitung*” (mida alljärgnevalt ka lähemalt käsitletakse). Viimase väljaande eri köidete leidumine mitmes Eesti raamatukogus on tõestuseks selle laialdasest levikust. Eriti hoogustus eeskujude andvate trükiste levik 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, kust võib leida juba arvukamalt väljaandeid („*Der Architekt*”, „*Deutsche Bauzeitung*”, „*Deutsche Kunst und Dekoration*”, „*Jahrbuch für bildende Kunst in Ostseeprovinzen*” jms)¹⁹⁶.

4.1. Valik Eestis säilinud publikatsioone puitdekoori eeskujudena

Antud uurimustöö käigus õnnestus leida mitmeid publikatsioone 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi alguskümnendist, mis otseselt püüdsid olla nõuandvas rollis arhitektile, ehitusmeistile või ka oskuslikule ehitajale. Nende käsiraamatute haare oli väga lai: puidust maamaja puitdetailide kujundusest kuni tehnosüsteemide ja uute teraskonstruktsioonideni välja. Enamuses olid trükised välja antud Saksa kultuuriruumis (nt Leipzigi¹⁹⁷), aga ka Venemaal (Peterburis). Romantilise puidustiili kohta käivaid trükiseid pakuti paralleelselt juugendlikumas võtmes inglise maamaju käsitlevate trükistega kuni 1910-aastateni välja ning neis leiduvaid praktilisi dekoorijooniseid võib pidada Eesti arhitektuuriloojatele eeskujude andvateks (nt Olaf Christiansen „*Der Holzbaustil*“, 1899).

Varasemad - 19. sajandi keskpaiku ilmunud teosed on pigem stiiliajalugu järgivad ja avastavad ülevaated. Taolisi eri kultuuride ajalugu laiemalt tutvustavaid teoseid leidis kogu 19. sajandi lõikes palju, kuid nende informatiivsus dekoori loomisel jääb praktikutele tagasihoidlikuks.

---

¹⁹⁵ Abebooks koduleht; <http://www.abebooks.com/servlet/Searchresults?an=Solntsev%2C+F.&sts=t&x=45&y=11> (vaadatud: 22. 03. 2009.)

¹⁹⁶ Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 377.

¹⁹⁷ Eriti paistis silma B. Voigti kirjastus puiduteemaliste ja praktiliste joonistega publikatsioonide poolest.

Niisugused ülevaated said innustust arheoloogiast ja uurimisretkedest ning kunstnike loomerännakutest eksootilistesse paikadesse. Seetõttu võib neis ära toodud üksikuid illustratsioone, parema tahtmise korral, lugeda eeskujude andavaks või vähemalt ühiskonna eliidile inspiratsiooniallikaks reisisihtkoha valimisel. Trükised tutvustasid sagedamini antiigipärandit, samuti egiptuse ja islamimõjulist kunsti (nt. Georg Ebers „*Aegypten in bilt und wort*“ I, 1879 ja II, 1880; Iakob Falke „*Hellas und Rom. Eine culturgeschichte des classischen Altherthums*“, 19. saj. II pool).

Kunagiste eeskujude tuvastamisel on väärtuslikud Venemaal St. Peterburis põhjaliku kokkuvõttena ilmunud 7 eraldi kogumikku 19. sajandi II poole arhitektuurist: „*Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*” (ilm.1902-1908. a., koostaja G. V. Baranovskii). Mainitud sarja laiemat levikut tõestab, et seda õnnestus leida mitmes raamatukogus. Siinse uurimuse jaoks kõige olulisem neist oli VII osa – arhitektuuridetailide kohta (1904. a.). Tähelepanuväärne on suurtes puitdekoori sisaldavates ülevaatealbumites esitletud projektidel väikevormide väljajoonistamise detailsus, mida saab samuti kasutada ajalooliste arhitektuurielementide uurimisel ja taastamisel.

Sarnase ulatusega „atlas“ oli ka 8-köiteline Viinis ilmunud ja siinse kuberamanguvalitsuse kasutuses olnud „*Abbildungen zur allegemeinen Bauzeitung*“ (1855- 1862. a.- test), mis andis muuhulgas ülevaate ka Araabia ehituskunstist ja ornamentikast. Samast sarjast ilmunud „*Allegemeine Bauzeitungis*”¹⁹⁸ (Viin, 1840, 1841 jt.) on eraldi uudiskirjandust tutvustav osa, kus viidatakse mitmetele arhitektuuri, puitnikerdusi ning ornamentikat tutvustavatele trükistele¹⁹⁹.

Paljud albumid käsitlesid sobivaid projekte vastavalt ehitise tüübile - nii näiteks võis leida puitdekoori eeskujujooniseid aiaarhitektuuri albumist, hooajaliste kursaalide-salongide puhul, maapiirkondadesse mõeldud kirikuarhitektuurist, suvitusarhitektuurist ja villade arhitektuurist, osalt raudtee-ehitiste ning erinevate väikesemahuliste või abihoonete puhul. Proportsionaalselt oli albumites kivi- ja puitarhitektuurile erinevalt tähelepanu pööratud. Pigem kivikesksed fassaadilahendused pakkusid aga samuti äratuntavaid paralleele puithoonete kujundustega. Olenemata ehitusmaterjalist sai omaaegsete projektide abil aimdu, kui mitmekesine võis olla

---

¹⁹⁸ „Allegemeine Bauzeitung” ilmus küll ajavahemikus 1836-1918, kuid on Eestis fragmentaarselt ja erinevates kogudes säilinud.

¹⁹⁹ Näiteks, uudiskirjandusena ära toodud praktilistest joonistega mappidest leidis Eestis: C. Mathhey Neustes Lehr- Modell- und Ornamentenbuch, 1840. aastast, kus esitletakse peamiselt antiigieeskujudel ja vähem gootikal põhinevat ornamentikat (trükis on suunatud peamiselt mööblitiseritele).

19. sajandi lõpu hoone detailide komplekt - alates nikerdatud tuulelipust ja muustrilise korstnapitsist kuni aknakujunduseni.

Kitsamalt mõnele ehitise tüübile spetsialiseerunud trükiseid või praktilisi joonistemappe puitarhitektuuri (detailide) kohta esineb rohkem sajandivahetusest. Jälgitav on kindlate kirjastajate-trükikodade olemasolu, kes käsiraamatuid publitseerisid (nt. Bernh. Friedr. Voigt; Friedrich ja Moritz Förster Leipzigis jt.), autoriteks ja koostajateks on tavaliselt arhitektid ise aga ka ehituspraktikud (nt. Otto Keller „*Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*“, 1903)

Olulisematest leitud publikatsioonidest teen kronoloogilises järjestuses ka järgnevalt lühiülevaate neis sisalduvaga. Samu trükiseid on ühtlasi kasutatud nõ. ajaloolise muustriraamatu koostamisel (vt. Lisa 1.), et neid võrrelda Eestis säilinud puithoonete dekoorielementidega (vt. Lisa 2.) Trükistes on eredamate stilistiliste näidetena äratuntavad: vene rahvusromantiline puidustiil ja bütsantsi kunsti eeskujud, šveitsi stiil, skandinaavia (norra-põhjala) stiil, islamimõjuline kunst ja mauri stiil, ümarkaarstiil (romaani kunst) ning neogootika. Taoline ajalooline „dekoorialbum“ on mõeldud võrdlevaks materjaliks omamaise arhitektuuri analüüsimisel ning aitab täita aja jooksul tekkinud tühimikke ja luua selgust (nt. eri rahvusromantiliste suundade käsitlemisel). Trükised, mida eeskujuna andvatena käsitlem on:

- 1.) „*Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung*“, 1855-1862, Viin;
- 2.) Georg Ebers, „*Aegypten in bild und wort*“ I ja II osa, 1879 ja 1880 Stuttgart ja Leipzig;
- 3.) M. E. Romanovitš (M. E. Романович), „*Гражданская архитектура: части зданий: атлас чертежей*“, 1885, St. Peterburg;
- 4.) Olaf Christiansen, „*Der Holzbaustil*“, 1899, Leipzig;
- 5.) Paul Gründling, „*Neue Garten-Architekturen Praktische Motive*“, 1900, Leipzig;
- 6.) Carl Zetsche, „*Einfache Land- und Stadthäuser*“, 1902, Stuttgart;
- 7.) Otto Keller, „*Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*“, 1903, Leipzig;
- 8.) G. V. Baranovskii (Г. В. Барановский), „*Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*“, 1902-1908, St. Peterburg.

4.1.1 *Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung, 1855-1862, Viin*

Jätkväljaandena ilmus Viinis: 1836- 1918 kord aastas „*Allegemeine Bauzeitung*”, mille juurde kuulusid pildilised arhitektuurijooniste köited. Eestist leitud „*Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung'i*” kaheksas eraldi albumis (1855-1862) domineerib stiililine jaotus, esindatud on valdavalt näited kiviarkitektuurist, kommentaarid on lisatud saksa ja prantsuse keeles. Arhitektuuriobjektid on esindatud üle Euroopa (nt. Pariis, Viin, München jne), samuti on ära toodud arhitektide nimed. Paljud publitseeritud projektid keskenduvad tehnoloogilistele uuendustele ning konstruktsioonelementidele (nt sildade ja viaduktide joonised jms) Siinkohal rõhutan neid suundi trükises, mis on enam mõjutanud eklektilise puitarkitektuuri fassaadikujundust.

1855. aasta albumis on näha avanguks neogooti sakraal- kui ka profaanarkitektuuri. Selle peatüki huvitava põikena on ära toodud ka üks Norra puukirik. 1856. aasta albumis tutvustatakse aga juba Araabia ehituskunsti (sh. stalaktiitvõlv, hoburaudkaar, väänduvad taimornamendid jm. sellele kultuurile omased motiivid) (vt. Lisa 1.1). 1857. aasta album jätkab oriendi sakraalarhitektuuri tutvustamisega. Samuti on näha juba esimesi historitsismile viitava ebasümmeetrilise põhiplaaniga maamaju-villasid, mille räästa ja viiluväljade kujundustes kasutatakse (kiviehitise kaunistamiseks) puitdekoori. 1858. aasta album viitab ka raudteearhitektuurile ning taas araabia kunstile. 1860. aasta albumis on teistest suuremat tähelepanu pööratud romaani stiilile ja Lääne-Euroopa väljapaistvale keskaja kiviarkitektuurile. 1861. aasta trükis tutvustab judaistlikku sakraalarhitektuuri kõrvuti neogooti ja antiikarkitektuuri elementidega. 1862. aasta albumist leiab aga neo-renessansstiilis Pariisi linnamaja fassaadielemendid, millel on tuntav sarnasus Eesti puitasumites leiduvate kahekorruseliste kortermajade fassaadiskeemiga. Vaadeldakse taas eksootilist islami kunsti – seekord minarettide näol.

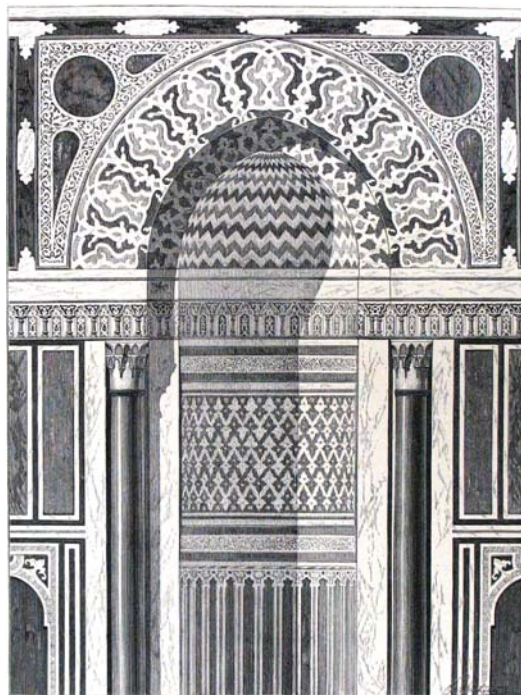
Antud kogumik kinnitab veelgi, et islami kunst oli 19. sajandi keskel Euroopas populaarne ning ei olnud 1856-1862. aastatel Eestiski võõras. Ilmne on ka gootika kindel positsioon - esineb albumites läbivalt. Romaani stiili väärtustamine paigutub selle trükise järgi 1860. aastatesse ning mõningane huvi Norra puitarkitektuuri vastu 19. sajandi keskpaika.²⁰⁰

---

²⁰⁰ Vt. *Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung* 1855-1862, Viin.

4.1.2 Georg Ebers „*Aegypten in bilt und wort*“ I ja II osa, 1879, 1880, Stuttgart ja Leipzig

Üsna tüüpilise ja arvuka lõigu 19. sajandi valgustuslikest trükistest moodustasid kultuuri- ja ajaloolased kirjutised. Nagu antud saksakeelse albumi puhul, olid hinnalisemad neist illustreeritud mitmete kaastegevate kunstnike poolt. Antud uurimuses vaid ühe näitena Egiptlaste elu-olu tutvustav trükis: „*Aegypten in bilt und wort*“ sisaldab motiive arhitektuuriobjektidest, Kairo tänavatest, tarbekunstist ja kohalikust olustikust-inimestest. Egiptuse üldnimetuse all saab tegelikult mõningase ülevaate araabia arhitektuurist ja näeb mauri stiilis levinud arhitektuurielementide ülesjoonistusi (vt. Joon 10). Kogumik kuulus kunagi koos teiste omataoliste kultuuriülevaadetega bibliograafi ja kunstikolleksionääri Robert Beck'i isikliku raamatukogusse. Samast kogust pärinevad veel analoogsete albumitena Iakob Falke Kreeka-Rooma kultuuri tutvustav: „*Hellas und Rom. Eine culturgeschichte des classischen Altherthums.*“ (19. saj. II pool) ning Förster Ernst'i Saksa kunstilugu avav: „*Die Deutsche Kunst in Bild und Wort*“ (1879.a.).

Joon. 11. Mošee nišš. (Raamatust: G. Ebers, „*Aegypten in bilt und wort*” 1879.a., lk. 319.)

Eh kultuuride vastu oli suur 19. sajandil, kajastati ja kasutati eeskujuna väga palju antiikkunsti pärandit. Samuti tuleb mõõnda, et araabia (sh egiptuse) ja antiikarhitektuuri vahel on tihedad ajaloolised sidemed ning põimumised ka kaunistavate motiivide osas.²⁰¹

4.1.3 Романович, М. Е., *Гражданская архитектура: части зданий: атлас чертежей*, 1885, Санкт-Петербург

Venekeelne arhitektuurijoonistega album, leidis mitmes kogus ning sisaldab piltide ja joonistena konstruktiivseid (nt katusekonstruktsioonid) kui ka stilistilisi juhendeid ehitajatele 1885. aastast. Kokku sisaldab album 2222 erinevat joonist ehituselementidest nagu korstnad, muustriline telliseladu, laudvoodri paigutus, ahjude-kamineate kujundus ja tööpõhimõtte, eri ajastute portaalid, aknad, lae- ja põrandamustrid, sambad-kapiteelid jne (vt. Lisa 1.2). Leidis

²⁰¹ Vt. Ebers, Georg 1879. *Aegypten in bilt und wort* I, Stuttgart ja Leipzig; Ebers, Georg 1880. *Aegypten in bilt und wort* II, Stuttgart ja Leipzig.

silmapaistvaid arhitektuurinäiteid tutvustavaid jooniseid eri kultuuride ja stiilide lõikes – vanavene, bütsantsi, mauri, vähem šveitsi stiilis hooneid. Valdavalt lähtutakse kiviarhitektuurist, vaid üksikud näited puudutavad puitarhitektuuri. Kaasaegsete materjalide kasutamise osas sisaldas album Eiffeli torni näidet.²⁰²

4.1.4 Olaf Christiansen „Der Holzbaustil“, 1899, Leipzig

Puitehitustiili käsitleva saksakeelse albumi autori näol (nagu nimi laseb oletada), on tegemist Skandinaavia päritolu arhitektiga. Juba eessõnas rõhutab O. Christiansen skandinaavia või põjamaise stiili kuulumist moodsa arhitektuuri eesirinda. Mainides, et koguni keiser Wilhelm II lasi rajada oma jahilossi põhjala stiilis. Mapi esimesed 5 lehte ongi skandinaavia puidustiili kohta; lehed 16, 17 on vene stiilis villade esitlused, mis lähtuvad dekoorielementides bütsantsi kirikuarhitektuurist; lehed 18-23 käivad „tuntud“ šveitsi ja saksa vahvärkstiili kohta; 24-26 tutvustavad saksa-ameerika ja inglise maamaja stiilis ehitisi. Antud uurimuse seisukohalt eriti olulised on lõputahvlid lehtedel 27-30, kus tuuakse ära spetsiaalselt puitdekoori elementide joonised, mida saab kõigil eelnenud projektidel vastavalt sobivale stiilile rakendada. (vt. Lisa 1.3) Konstruksiooni puudutavaid jooniseid selles mapis ei leia, kuid suvekodu ostjatele ja ehitajatele on praktilise poole pealt ära toodud hoonete keskmine maksumus (75-100 marka ruutmeeter). Albumi kõik lehed kannavad tõenäoliselt kunagise omaniku Johann Jacobsoni signatuuri, keda pole õnnestunud tuvastada ühegi Eestis tegutsenud arhitekta ja ehitusmeistrite käsitleva ülevaatliku väljaande abiga. Paljud O. Christianseni albumis esitletud venepärased ja mõningad põhjala eeskujudel põhinevad dekoorihoonised on samal kujul publitseeritud veel P. Gründling'i albumis (1900.a.) (vrd. Lisa 1.4 ja 1.5).²⁰³

4.1.5 Paul Gründling „Neue Garten-Architekturen Praktische Motive“, 1900, Leipzig

Leipzig arhitekti poolt sajandivahetusel välja antud näidisprojektide kogumik 24 lehel (134 erineva joonisega) sisaldab puidust aiaarhitektuuri näiteid nõ kõige moodsamas võtmes praktiliseks kasutamiseks ehitusmeistritele. Eessõnas mainib autor, et eelistab tutvustada pigem põhjala (skandinaavia) puidustiili vastukaaluks suurejoonelistele ja tunnustatud klassitsistlikele ehitistele esindusparkides. Projektides on silmas peetud ehitusmaterjalina suures osas puitu, aga esineb ka kivi kombineeritult puiduga, klaasi ja metalli. Esimesel 20 lehel (lk 1-20) esitletakse projekte hoonetest ning nende juurde sobivad puitdekoori elemendid on ära toodud eraldi

²⁰² Vt. Романович, М. Е. 1885. *Гражданская архитектура: части зданий: атлас чертежей*, St.-Peterburg.

²⁰³ Vt. Christiansen, Olaf 1899. *Der Holzbaustil*, Leipzig.

joonise-lehtedena lk 21-23. Lehel 21 joonistel 91, 94, 95 on näha sarnaseid sakimotiivil põhinevaid saelõikeornamente, mida meilgi räästapitsina või laudvoodri otstena kasutatud on (vt Lisa 1.4, vrd Lisa 2.7). Lehel 22 toob autor ära ühendatud nime all vene-norra stiili ehk põhjala puidustiili elemendid, millest kõige enam sarnaneb Eestis leituga joonisel 106 olev karniisilahendus (vrd Lisa 1.4 ja Lisa 2.8). Leht 23 toob välja šveitsi stiilis puitdetailid, millele üldistavalt on Eesti puitarhitektuuris paralleele konsoolide talupoeglikes, jõulistes lahendustes (vt Lisa 1.4 ja vrd Lisa 2.2). Ehkki P. Gründligi nägemus eristab selgelt põhjala ja šveitsi stiili on tegelikkuses sageli ühel hoonel neid kombineeritud ning raske eristada. Vene stiili elemendid on silmatorkavalt geomeetrisemad, põhjala mõjudeks saab aga pidada mütoloogiliste olendite voolujoonelisi stilisatsioone katusekujunduses (nt lohepead) ja väänlevaid paelornamendi motiive. Sama autori poolt võib leida veel näiteks „*Moderne Wohnhäuser und Villen*“ arhitektuurialbumi 1897. aastast esinduslike villade kohta, kus puidustiili nii ohtralt ei näe. Mõlemad albumid on taas signeeritud tõenäoliselt kunagise omaniku Johann Jacobsoni poolt.²⁰⁴

4.1.6 Carl Zetzsche „*Einfache Land- und Stadthäuser*“, 1902, Stuttgart

Maa- ja linnamajade illustratsioone sisaldav saksakeelne arhitektuurikogumik keskendub šveitsi ja vahvark stiilils lahendustega romantilistele eluhoonetele. Autor toob kaasaegsete projektide kõrval ära ka eeskujuks olnud ajalooliste Böömimaa puithoonete viiluväljade dekoratiivsed lahendused (vt Lisa 1.5). Huvitav on asjaolu, et arhitektuurialbum on sigeneeritud W. Lenderi poolt. Teatavasti oli arhitektil ja inseneril Voldemar Lenderil (1881-1939) 1903-1914. aastatel oma ehituskontor, mis projekteeris hulgaliselt puidust üürimaju ning ta oli tegev Tallinna linnavalitsuse ehitusosakonnas²⁰⁵.²⁰⁶

4.1.7 Otto Keller „*Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*“, 1903, Leipzig

Ehituskooli direktori Otto Kellersi koostatud album 1903. aastal ilmus kolmanda parandatud trükina, mis laseb oletada, et seal toodud dekoorielemente võis veidi varasemal ajalgi kasutusel olla. Mapp sisaldab puitnikerduste ja saelõikeornamentide täpseid tööjooniseid 10 erineval lehel mõõtkavas 1: 2. Näiteks on mapis joonised balkonipiirete, sarikaotste, nn. viilukroonide (sa.k giebelkrönungen) ja viiluväljade kaunistuste, konsoolide, nurgatäidete, laudise otste

---

²⁰⁴ Gründling, Paul 1900. *Neue Garten-Architekturen Praktische Motive*, Leipzig.

²⁰⁵ EKABL, 1996. Peatoimetaja Eller, Mart-Ivo. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

²⁰⁶ Vt. Zetzsche, Carl 1902. *Einfache Land- und Stadthäuser*, Stuttgart

saelõikeornamentide ja muu taolisega. Antud trükise teeb eriliseks, et selle on koostanud praktik ning neid jooniseid on põhimõtteliselt võimalik ka tänapäeval kasutada saelõikeornamendi taastamisel. Niisuguste jooniste järgi oli küllalt hõlbus, mis tahes puidustiilis hoonet kaunistada ja dekoorielemente varieerida. Mapi 10 lehte on esitatud ka töö lisa täielikus mahus ülespildistustena (vt. Lisa 1.6). Kuna O. Kelleri joonistel nt ringikujuliste kaunistuste saelõikelised täidised on esitatud vaid veerandi (so ühe mustri-mooduli) osas, siis on mõningad käesoleva uurimuse autori poolt konstrueeritud tervikuks, et oleks parem ülevaade. Taolised mustrimapid kuulusid arvatavasti pigem ehitusmeistrite ja puuseppade käsiraamatute-tööjooniste kogusse, kui arhitektidele.²⁰⁷

4.1.8 Г. В. Барановский, „Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века”, 1902-1908, St. Peterburg

Venemaal Peterburis välja antud 7-osaline seeria silmapaistvatest 19. sajandi II poole ehitistest ja nende projektidest annab hea ülevaate Vene aladel valitsenud mentaliteedist. Albumites saab näha kirikuarhitektuuri, suveresidentsidentse, villasid, raudteejaamu, pangahooneid, ka sisekujundust, fassaadielemente jne. Iga albumi ees on nimetatud vastavate projektide (teada olevad) arhitektid ning võimalusel nende tegevuspaigaks olnud linn või riik. Valik on kosmopoliitne – esineb nii Venemaa kui ka Euroopa suurlinnade silmapaistvaid objekte. Puidustiili silmas pidades on tugevalt esindatud Prantsuse ja Saksa kultuuriruumi arhitektid. Moodsamat juugendlikku suunda esindavad valdavalt inglise arhitektid. Detailide käsitluses on samuti vaadeldavad üleminekud romantiliselt vormikeelelt juugendstiilile. Kogumiku põhjal saab hea ülevaate 19. sajandi II poolel moes olnud arhitektuuriideedest ja sellest, mida sajandivahetuse Venemaal väärtustati. Eriliselt on rõhutatud vene rahvusromantilist suunda (nt. arhitektid I. Ropet (Moskva), M.T.Preobraženskii, M.A. Kuzmin, A. I. Rezanov jt.). Käesoleva uurimuse jaoks vaatlesin pigem suvitusarhitektuuri ja vene rahvusromantilise puitarhitektuuri dekoorijooniseid IV osas (1904.a.) ning detailidele kontsentreerunud VII osa (1904.a.). Võib eristada sisuliselt nelja suunda 19. sajandi lõpukümnendite ja sajandivahetuse dekoorielementide eeskujudes, mis väljaande VII osas ära trükitud on:

- 1.) Inglismaalt lähtuvad moodsad stiliseeritumad vormid (juugendstiil);
- 2.) Põhja-Itaalia, Austria ning Šveitsi piirkonnast pärinev arhailine konstruktiivseid detaile rõhutav puidustiil (šveitsi stiil);

---

²⁰⁷ Vt. Keller, Otto 1903. *Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*, Leipzig.

3.) Prantsuse-Saksa romantiline villatüüpidele sobiv gootikast mõjutatud peenem ning luksuslikum dekoreerimisviis;

4.) rõhutatult rahvusromantiline ja puitdekooriga ohtralt üle külvatud vene stiil.

Eeskujuks saab pidada VII albumis mitmel korral esile kerkinud 1867. aasta Pariisi maailmanäituse puidustiilis arhitektuuriloomingut (arh. Haret, *px*.Waaser). Puitdekoori elemente publitseerinud-loomud autoritest olulisematena kerkisid esile järgmised arhitektid: M.A.Kuzmin, N.L.Benua, Minetti, Bethke, Brausewetter, V. Liebold, Krauth & Meyer, N. Nabokov, Haret, Harlamov, Fréret, A. Griefy, Issel, kelle puhul visuaalsele materjalile toetudes võib eeldada, et nende pakutud eeskujud Eestis tegutsenud ehitusmeistritele, arhitektidele ning haritlastele kättesaadavad olid. (vt. Lisa 1.7) Kui näiteks vene rahvusromantilist puitnikerdustega suunda arendas M.A. Kuzmin, siis läänelike puitdekoori eeskujude loojatena on albumis olulisel kohal V. Liebold ja arhitekt N. L. Benua. Samas šveitsi stiilieeskujusid järgis kindlamalt arhitekt Minetti, neogootilikke fassaadikujundusi pakkus aga prantsuse arhitekt Freret´d ning modernsemate juugend-kujundustega paistis silma Krauth & Meyer´i looming.²⁰⁸

---

²⁰⁸ *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века 1902-1908*. Koostaja Г. В. Барановский, St. Peterburg.

5. EESTIS SÄILINUD PUITDEKOORI TÜPOLOOGIA

Eesti historitsistlikus ning rahvusromantilise puidustiili ideid kandvas puitarhitektuuris on kõige arvukamalt säilinud dekoorirohkeid ehitisi u. 1870-1910. aastatest. Samas on alles ka üksikuid näiteid varasemast. Vanemate säilinud ehitiste puhul 19. sajandi II poolest, on sagedamini tegemist mõisa- või raudteearhitektuuriga (nt 1870.a. Paldiski, Kabala raudteejaam; Viljandimaal Pärsti mõis, 1871- 1872.a.) ning esimeste kuurortarhitektuuri ilmingutega (nt 1870- 1880. aastatest Narva-Jõesuus). Kuigi varaseid puidustiili ilminguid võib dateerida juba 1830. aastatesse (vt. ka pt 3.3.5), siis peaaegu dekoorirohke arhitektuuri loomisel langeb ikkagi 19. sajandi II poolde nii Eestis kui mujal. Tuleb rõhutada, et vanemate ehitiste puhul on ilmekas puitdekoor ikkagi kõrgemast seisusest isikute omandusse kuulunud arhitektuuri tunnus. Mitmekesisist ja erinevatel ehituselementidel läbi mängitud saelõikeornamenti uue rikastunud keskklassi elamutel ja linnaehituses näeme pigem alates 1880. aastatest kuni sajandivahetuseni. 20. sajandi alguses ilmuvad esindusliku arhitektuuri fassaadikaunistustesse juba dekoratiivsemad lihtsustatud lahendused, mis viitab juugendi mõjutustele. Originaalse puusepatöö lembuse vahetab 20. sajandi esimestel kümnenditel lõplikult välja puitdekoori tööstuslikum ja kiirele valmistamisele orienteeritud viimistlus jõudes järk-järgult dekoori täieliku redutseerumiseni 1920. aastateks.

Joon. 11. Sarnased „mustrid” albumis (O. Keller, 1903, leht IV) ja Eesti puitarhitektuuris (Kuressaares Lossi Pargis (abihoone), Pargi tn 7; Pärnus A. H. Tammsaare 13) teostatuna.

Antud uurimuse käigus õnnestus tuvastada terve rida levinud dekoori kujundamise võtteid, mille puhul on näha ka omaaegsetes arhitektuurialbumides publitseeritud näidiste mõju (nt Joon 11; vrd Lisa 1 ja 2). Puidustiili puhul on siiski huvitav, et ringlesid sarnased „mustrid”, kuid iga hoone käsituslaad ja ilmekus on erinev. Kuna konstruktiivselt ei erinenud lihtsad eeslinnaelamud ja jõukad kodanlasevillad kuigivõrd, pakkus just dekoor mahu kõrval peamist instrumenti klassikuuluvuse ja positsiooni väljendamiseks. Teostuse kõrge tase ja kombineeritud dekoorielementide arvukus on väga selgelt kõrgema ühiskonnakihi pärusmaa ning seotud samuti puutöömeistri virtuoossusega. Sagedamini kasutati puidustiili kuurortarhitektuuris, raudteearhitektuuris, (õigeusu) puukirikute kujunduses, kortermajade

ilmestamisel, maamõisade, villade, pargipaviljonide, kuursaalide, kõlakodade ning mitmete abihoonete puhul.

5.1 „Dekoorikataloogi” koostamise põhimõtted, valim ja metoodika

Antud uurimuse raames Eestis säilinud näidete põhjal koostatud nn dekoorikataloogi (vt Lisa 2) on valitud arhitektuuriobjekte valdavalt linnadest (Haapsalu, Kuressaare, Paide, Paldiski, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu, Viljandi), vähem väikeasulatest (Kallaste, Narva-Jõesuu, Saatse, Vasknarva, Värska jm) või maapiirkonnast. Valiku sellise proportsionaalse jaotuse tingis asjaolu, et enamuses Eesti linnades toimus vaadeldaval perioodil intensiivne ehitustegevus ning säilinud näidete jaoks vajalik arhitektuuri-kontsentratsioon on linnakeskkonnas oluliselt suurem. Valim on kokku pandud võimalikult laialt üle Eesti, et võrrelda, kuivõrd siinne arhitektuur erineb või sarnaneb oma dekoorikäitlusel. Tegemist on kataloogis suuremal määral autori fotodega aastatest 2007-2009, lisaks on kasutatud Leele Välja erakogust pärinevaid fotosid Pärnu puitarhitektuurist, Eesti mõisaarhitektuurist jm.

Puitarhitektuuri fassaadi ilmestamise võtted on algselt olnud väga mitmekesised. Kaunistusteks on olnud näiteks katuseharjadel nikerdatud ehislauad, samuti nn. viilukroonid ja akroteerid (katuse nurkades ja tipus), fassaadi ilmestamiseks fantaasiarikas karniis, pilastrid ja sambad, laudvoodri saelõikelised otsad, nn. räästapits ja viiluvälja täited, rõdupiirded, ažuursete elementidega verandad, akende ja uste kaunistused, kujundatud talaotsad, konsoolid jpm. Meil leiduvatel hoonetel on sagedamini säilinud konstruktiivsed elemendid nagu kujundatud talaotsad ja konsoolid. Küllalt palju leidub materjali ka akende vormistuse ja veidi vähem uste kohta. Räästakaunistused (räästapits) ja viiluvälja saelõikelised täited on küll paljudel juhtudel säilinud, kuid siiski üsna tundlikud ajahamba suhtes. Jälgitavad on erinevad karniisilahendused, pilastrid ja sambad. Levinud on laudvoodri saelõikelised otsad ning dekoratiivkarniisid kujunduselemendina. Praktiliselt täielikult on hävinenud omaaegsed viilukroonid ning ehislauad katuseharjadel. Mainitust tulenevalt on antud uurimuse raames koostatud ülevaatlikus dekoorielementide kataloogis järgmised alajaotused:

- 1.) akende kaunistused (vt. Lisa 2.1);
- 2.) konsoolid (vt. Lisa 2.2);
- 3.) sambad-pilastrid (vt. lisa 2.3);
- 4.) veranda- ja rõdupiirded (vt. Lisa 2.4);

- 5.) viiluvälja kaunistused (vt. lisa 2.5);
- 6.) räästapits (vt. Lisa 2.6);
- 7.) laudvoodri saelõikelised otsad (vt. Lisa 2.7);
- 8.) dekoratiivkarniisid ja friisid (vt. Lisa 2.8).

Antud uurimuses tehtud jaotust ehituselementide kaupa tuleb pidada tinglikuks, kuna kaunistavad „mustrid” võivad korduda nii karniisil kui ka räästapitsi, akende vm kujunduselementides. Valdavalt on akende ja uste kujundus olnud stiililt ühtne, mille tõttu on dekoorikataloogis toodud ära pigem säilinud akende kaunistused mõne võrdleva erandiga.

Kokku sisaldab Eestis säilinud näidetel koostatud dekoorielementide kataloog üle 350 foto. Ära on toodud ehituselemendi foto ning hoone geograafiline asukoht, samuti on pilte rühmitatud stilistilise ja visuaalse sarnasuse alusel, viidatud on tehnoloogilisele eripärale (välja- või sissesaeatud, treitud, peiteldatud kaunistused jne.).

Taolise kataloogi abil saab ülevaate Eestis levinud kaunistusvõtetest ning levinumatest puitdekoori elementidest. Samas võib leida ka täiesti erandlikke, teatud piirkonnale omaseid või vähem rakendust leidnud eeskujudel põhinevaid puitkaunistusi. Eesmärgiks oli tuvastada populaarsemaid suundumusi ehituselementide kujundustes ja anda ülevaade Eestis säilinud puitarhitektuuri fassaadidekoori kujundustest, seetõttu pole välistatud, et mõni originaalne näide kataloogist aja- ja mahupiirangu tõttu välja jäi. Samas on valimi hulk piisavalt suur, et teha nii üldisi järeldusi kui tuua välja piirkondlikke erinevusi.

5.2 Dekoratiivsete detailide kujundusvõtted ja „dekoorikataloogist” lähtuvad järeldused

Eestis säilinud puitehitiste dekoratiivsete detailide kõige suurejoonelisemad näited leiduvad valdavalt esindluslikel suvilatel, villadel, maa- ja suvemõisadel ning kuursaalidel 19. sajandi lõpust. Samal ajal piirdusid lihtsamad linnaelamud vaid tänavapoolse fassaadi kaunistamisega. Omaette nähtuse moodustavad nii mauri, karjala-vene stiilis kui ka vene rahvusromantilise puitarhitektuuri näited. Võib oletada, et neid teostasid omal ajal võõrtööjõuna sisse rännanud meistrid.

Tegelikkuses on ühe ja sama puithoone detailide kujundamisel kasutatud sageli mitmeid erinevaid suundi. Kandvad ja konstruktiivsed osad, mis on vastupidavusele orienteeritud, on ka

oma vormistusest raskepärasemad ning ilmestatud sagedamini pigem arhailises puidustiilis – varasemate vernakulaararhitektuuri eeskujudega (nt šveitsi alpimajad või vanavene puithooned). Konstruktivistsetes arhitektuuridetailides nagu kaunistatud sarikaotsad, konsoolid, samuti tugipostid-piirded-sambad, segunevad nii dekoratiivne kui konstruktivne otstarve. Võib üldistatult öelda, et vene rahvusromantiline puidustiil, kus on suuri mõjutusi ka karjala-vene puitarhitektuurist, on oma loomult pigem raskepärane, jõuline, arhailine ning samba massiivsuse kaudu selle konstruktivistset väärtust esile tõstev. Hoopis kergemad ja õhulisemad lahendused ilmnevad näo. läänelikes - gootikast ja renessansskunstist inspireeritud - versioonides. Elegantsemad ja stiliseeritumad dekoorielemendid ilmuvad 20. sajandi alguses, kus on tunda juba juugendstiili mõju.

Pärnu, Kuressaare ja Haapsalu kuurortarhitektuuris on selgelt näha neogooti stiili mõjutusi – krabid katuseräästas, nelik- ja kolmiksiiru motiivid, efektsed tornikesed, akende ülaosa rõhutav raamistus jms. Gootilikuks võib pidada veel ümarast lillemotiivist lähtuvaid viiluväljade kaunistusi. Neogootikat leiab näiteks Haapsalust (Rüütli 1).

5.2.1 Akende kaunistused

Eristunud tüübid:

- **saelõikeline taimornament** üla- ja/või alaosas (nt Tartus Kastani 135)
  - stilisatsioon (nt Pärnu mnt 123)
- **sakkidega kaunistus** (nt Viljandis Metalli 2, Värskas Kalda 4)
  - liiliamotiiviga sakid (nt Narva-Jõesuus Pargi 6)
- **kaartega kaunistus** (nt Tallinnas Soo 44)
  - kaare ja sakiga kaunistus (nt Tartu raudteejaamal)
- **looklevad saelõikelised piirded** (nt Tallinnas Kollane 13, Tartus Eha 16)
  - küljeliistude rõhutamine (nt Tartus Aleksandri 19)
- **geomeetrilised tahveldised akna ülaosas** (nt Narva-Jõesuus Aia 45)
  - ringimotiiviga;
  - ruudumotiiviga keskel
- **rombimotiiviga kaunistus** (nt Pärnus Supeluse 11, Aegviidu raudteekompleks)
- **teemantlõikelise kaunistuse variatsioonid** (nt Tartus Tähe 17 ja 65, Paides Rüütli 4)
  - ristatud nurgalaudadega aken (nt Tartus Tähe 65)
- kõrgendatud tahveldis akna ülaosas (nt Tallinnas Koidula 18, Toompuiestee 10)
- neogooti motiivid (nt Haapsalus Rüütli 1)
- voluudimotiiviga külgnevad aknad (nt Paldiskis A. Adamsoni 3, Tallinnas Toompuiestee 18)
- kolmnurkviiluga kaunistus (nt Paldiski raudteejaam, Paides Pikk 13)
- viilu astmelised laiendused (nt Kuressaares Suur-Põllu 3, Paldiski raudteejaam)
  - „sibul“- kaunistus (nt Paides Vaksali 8)
- hammaslõikeline kaunistus (nt Pärnus A. H. Tammsaare 13, Tallinnas Soo 52)
- ristuvate diagonaalidega paelornament –kaunistus (nt Pärnus Esplanaadi 1, Tallinnas J. Poska 41)

- mahulised piirded ripatsimotiividega (nt Tartus Aleksandri 18)
- venepärased (kiilkaarega) lahendused (nt Pärnus Mere pst 16, Tallinnas J. Poska 41)
- köisornament (nt Kuressaares Veski 5)

Tehnoloogilised erisused:

- peiteldatud dekoor (nt Pärnus Pikk 20, Tallinnas Mäekalda 11)
- treitud aplikatsioonid (nt Narva-Jõesuus Pargi 6, Tartus Raadiku 121)
- saelõikeline dekoor ja aplikatsioonid (nt Narva-Jõesuus Nurme 19 ja 38)

Kuna akna- ning ukse- piirkonna kaunistamine ja dekoori abil rõhutamine on olnud kõige levinum ja loomulikum, siis on akende kujunduses säilinud kõige arvukamalt erinevaid tüpaaže. Väga suur osakaal on siiki historitsistlikel eeskujudel põhinevatel kujundusvõtetel, mida sama hästi sai rakendada kiviarhitektuuris. Linna ehitatud kahekorruselistel üürimajadel (eelk. Tallinnas, Tartus) on väga tihti renessansseeskujudel põhinev aknakujundus, kuurortpiirkondades (Kuressaare, Haapsalu, Pärnu) esineb neogooti astmikviiluga või teravkaarset aknaraamistust. Piirkondades, mida on mõjutanud vene kogukond ja sakraalarhitektuur, võib täheldada samuti büsantsi-vene stiili mõjutustega raskepärasemat akende vormistust või nn kokošnikukaare esinemist (nt Pärnus Mere pst 16, Tallinnas Poska tn 41). Väga levinud on teemantlõikeline kaunistuselement akna piirdelaudade nurkades jm. Taoline võte on huvitavalt arenenud edasi juugendlikus suunas näiteks Tartu arhitektuuris, samas kui Paides on see ühetüübiliseks jäänud (vrd vt Lisa 2.1 Tartus Tähe tn 17 ja 65 ning Paides Rüütli tn 4). Sajandivahetuse künnisel ilmub aknatüüp voluudimotiiviga allosas, mida võib pidada barokimõjuliseks (nt Haapsalu kuursaal, Paldiskis A. Adamsoni ateljee jm). Seega on klassikalistel stiilieeskujudel tugev mõjuandev roll akende kujundustes. Eraldi tüübina võib välja tuua raudteearhitektuuri lihtsama kujundusega aknaid, mille lahendus jääb sarnaseks läbi mime aastakümne – iseloomulikud on saki või kaaremotiiviga kaunistused. Eristuvana saab Eesti mastaabis välja tuua Kuressaares mitmete akende kujunduses levinud köiemotiivi, mida mujal tuvastada ei õnnestunud. E. Tohvri seostab viimast võtet pigem skandinaaviapärimõjuliste 19. sajandi esimese poole kalureilamutega. Tartu puitarhitektuur eristub julge piirdelaudade kaunistamise poolest, mis on koguni animaalse elementidega (nt identsed loomapead Veski 45 ja Tähe 7 akendel). Historitsismiperioodi lõppjärgus ilmub Tartu puitarhitektuuri juba lihtsam juugendlik- põhjamaine akna piirdelaudade ristamine. Arvukatele Tallinnale üürimajadele on omane pigem stiliseeritud saelõikeline taimornament ja sakkidega kaunistus (nt Vesivärava 24 ja Õle 15).

Aknamood oli ajas muutlik ning lähtus paljudest eeskujudest puidustiili õitsengu perioodil, seetõttu on kindlat seaduspära raske välja joonistada. Sama tüüpi, samal ajal ja samas

piirkonnas ehitatud hoonetel esineb identseid aknadekoori elemente (nt Tallinnas Kopli/Vabriku 19 ning Ristiku 47 üürimaja akende allosa taimornament). Kuid mustrite arvukad kombinatsioonid, kas akna ülaosa, allosa või külgede kaunistamise varieerimisel annavad lõputu hulga erinevaid lahendusi. Mida uhkema hoone ja suurema kapitalimahutusega tegemist, seda rohkem leiab puidustiilis fassaadil erikujulisi ning korruste kaupa varieeruvaid dekoorilahendusi. Lisaks õhulisele saelõikeornamendile, puuritud ažuursele „augukestele”, tahatud jõuliste elementidele ning väga harvadele voolitud kaunistustele (nt Tallinnas Mäekalda 11) leiame moeasjana ümaraid treitud ornamente (akna)piiretel. Viimaseid saab näha Tartu üürimajadel (nt Raadiku 121, Kastani 25 jm), samuti Haapsalus (raudteejaama kujunduselementidena, kuursaali akendel) (vt. Lisa 2.1).

5.2.2 Konsoolid

Eristunud tüübid:

- **taimornament** (nt Narva-Jõesuus Pargi 6, Tallinnas A. Adamsoni 17)
  - **lehemotiiv** (nt Tallinnas Niine 10)
    - **akantuslehe motiiv** (nt Pärnus Pikk 24)
- **rullisornament** (nt Paides Pärnu tn 12, Haapsalus Posti 20)
- **geomeetriline konstruktiivne kujundus** (Haapsalus raudteejaam; Tallinnas Pärnu mnt 123)
- ringi- ja rattamotiiv (Tallinnas Mai 2)
- jõuline mahuline kujundus (nt Tallinnas Soo 15/ Vana-Kalamaja; Poska 41, Koidula 24)
- ehislauaga kaunistatud rippkonsool (Paides Vaksali 8, Tallinnas L. Koidula 20)
- nelik- ja kolmiksiiru motiiv (Tallinnas L. Koidula 16)
- paelornamendi variatsioonid (nt Narva-Jõesuus Aia 45)

Dekoratiivseid konsoole leiame eelkõige katuseräästast toestamas või teise korruse veranda ja rõdu allservas ning tagasihoidlikumaid ukse varikatuste puhul. Konsoolide puhul esineb nii puidustiilile omaseid kui äratuntavalt klassikaliste mõjudega lahendusi. Näiteks, antiikse päritoluga akantuse lehe kujulised konsoolid on küllalt sagedased historitsistlike villade lahendustes (Pärnus, Pikk 24 elamu torniosas vm). Sageli esines voluudi motiiviga ehiskonsoole (nt Haapsalu kuursaalil). Samuti võis täheldada mõningaid gootilikke elemente nagu saelõikeline neliksiir (Tallinnas L. Koidula 16).

Enim esines taimornamendiga kujundatud konsoole (erinevates variatsioonides). Teine läbiv kujundussuund keskendub pigem konstruktsiooni ilu esile tõstvatele lahendustele. Rõhutatakse geomeetrilist selgust ning lisatakse ka treitud elemente (nt Tallinnas Koidula 24, Vabriku 1/Kopli, Pärnu mnt 123). Taolisi arendusi võib pidada puidustiilile väga iseloomulikeks ning samas juugendlikes kujundustes edasi elavateks. Jõulised arhailised konsoolikujundused

meenutavad kõige enam šveitsi stiili eeskujusid Tallinnas L. Koidula 24 hoonel (II korruse puitosas).

Üks rahvapärasest arhitektuurist inspiratsiooni saanud moodus oli ka ratta- või ringimotiiviga konsool (nt Ida-Virumaal Alajõel). Lihtsamaid konsoole võidi kaunistada vaid mõne üksiku abstraktse sisselõike-täkkega või ehislauaga, millel oli kaunis saelõikeline lõpetus (nt Paides Vaksali 8, Tallinnas Koidula 20) (vt. ka laudvoodri saelõikelised otsad). Täiesti eristuvad Eesti mastaabis keerukamad paelamotiivi meenutavad konsoolilahendusred Narva-Jõesuu hoonetel 19. sajandi lõpukümnenditest (nt Aia 45 villal) ning Pärnus Pikk 20 villa torniosa skulpturaalsed rippkonsoolid (vt. Lisa 2.2).

5.2.3 Sambad ja pilastrid

Eristunud tüübid:

- **historitsismiajastu eklektiline sambatüüp**
  - treitud ornamendiga kapiteel (nt Haapsalu raudteejaam)
  - ripatsitega kapiteel (nt Tallinnas Pärnu mnt 123)
  - kaarjas kapiteel (nt Tartus Kastani 16)
    - alt kitsenev tüves (nt Tallinnas Tuukri põik 10A)
- **rombi-, ringimotiividega** aplikatsioon (nt Vasknarvas, Rakveres Tallinna 8)
- **teemantlõikeline** mahuline aplikatsioon (nt Pärnus Aia 22, Rakveres Pikk 20)
  - teemantkvaader (nt Tartus Kastani 17)
- **keerukama saelõikelise ornamendiga aplikatsioon** (nt Tallinnas Mäekalda 7)
- **krohvipinna imitatsioon** (Tallinnas Toompuiestee 18, Fr. Faehlmanni 48, Paides Pärnu mnt 12)
  - paelornament ristuvate diagonaalidega (nt Pärnus Suur-Posti 16, Viljandis Väike 13)
  - sakilise kapiteeliga pilaster (nt Kuressaares Allee 5, Aegviidu raudteejaam)
  - taimornamendist kapiteeliga (nt Paides Pärnu mnt 12 ja Narva-Jõesuus Pargi 6)
  - Tartumaale omane saelõikeline nurgapiire (Tartus Aleksandri 19, 21, Vallikraavi 10)
  - lihtne pealisvöödega pilaster (nt Tallinnas J. Poska 33)
  - klassikaline ümarsamm (nt Kuressaares Lasteaia 8)
  - nurgakvaader (nt Viljandis Tallinna mnt 11A)
  - tahutud lüliline samm (nt Narva-Jõeseus Aia 45)

Reeglina olid historitsistlikel puithoonetel fassaadid liigendatud pilastritega ja hoone nurgad eristuvalt vormistatud. Lihtsaim variant oli süvistada nurgakant, mis eristuvalt värviti. Elamuarhitektuuris esineb sageli dekoratsioonita, rõhutatud pealisvöödega pilastreid. Vanematel palkmajadel sai sedasi efektselt katta ka nurgatappide kohti, eriti kui hoonet aja jooksul laiendati. Sammastele toetuvad rõdud või verandad muutsid hooned õhulisemaks ning sobisid hästi suvituskultuuriga. Veel leiab sammastikke raudteeperroone ääristavate varikatustena ning sammastportikuste puhul puitarhitektuuris. Eriti iseloomulik hostortismiaja

moodsale sambavormile on pigem kandiline, sale ja elegantne kannelüüridega sammas, mis võis olla ka alt kitsenev. Taolise samba kapiteeli ilustab vahel ümar treitud ornament (nt Haapsalu kuursaalil ja raudteejaamal) või meenutab see pigem kuupkapiteeli (nt Tartus Kastani 16 verandapostil vm). Taolisi sambatüüpe õnnestus leida just rohkem Haapsalu arhitektuurist ning raudteearhitektuurist. Esines ka taimornamendist kapiteeliga sambaid, mis viitavad pigem eksootilisele lähenemisele (mauri stiili mõjule) (nt Narva-Jõesuus, aga ka Paides). Veel leidub selgelt äratuntavat rahvusromantilist ja karjala- vene mõjudele viitavat sambatüüpi, mille rohkemaks tüves koosneb arhailistest tahutud ja kaunistatud osadest (nt Narva-Jõesuus Pantelejevi villal). Väikeasulates kui ka linnades olid üle Eesti levinud nurgapilastrite vormistamisel rombi- ja ringikujulised puitkaunistused. Sagedamini esines veel teemantlõikelisi kaunistusi (viimaseid ka ainult baasi või ainult kapiteeli osas). Mitmes piirkonnas ilmned ristuvate diagonaalide kasutamine nurgapiiretel (nt Viljandis, Pärnus). Kasutati ka klassikalisi dooria sambaid ning varasemast pärit nurgarustikat esineb nii mõnelgi historitsistliku dekoori saanud hoonel tänaseni (nt Viljandis, Tallinna 11a). Kiviarhitektuurist üle võetud kujundus, kus imiteeriti krohvitud pinnakaunistuse loomist puidust pilastril esines samuti üle Eesti (nt Tallinnas Toompuiestee 18, Paides Pärnu mnt 12). Jõulisi silmatorkavalt laiü pilastreid võib näha Tallinnas Poska tn. 41. Vastupidiselt võis kapiteeli vormistus olla ülimalt tagasihoidlik – vaid väikeste sakkidega palistatud, mida esmasel vaatlusel ehk palja silmaga ei märkagi (nt Kuressaares Allee 5; Tallinnas, Vabriku 1/ Kopli; Aegviidu raudteejaamal jm).

Kõige rohkem eristusid Tartu omapärased saelõikelised ja kohati põhjala-vene stiilis muinasjutuolenditeni välja arenenud puidust nurgapilastrid, mida korduvalt esines erinevatel tänavatel (nt Aleksandri tn, Vallikraavi ja Kastani tn ²⁰⁹). Meistri käekirja poolest on identsed Aleksandri tn. 19 ja 21 majade ning sarnane Vallikraavi tn 10 hoone puidust veranda laineliseks saetud nurgavormistus. Erandlikke pilastreid, kus kindlat tüüpi määratleda ei õnnestunud ning mõjule pääses pigem kohalik autorilooming, esines samuti (vt. Lisa 2.2).

---

²⁰⁹ Erakordselt dekooririkaste kortermajade juurest Tartus Kastani tänaval (nt Kastani 17, ehitusmeister W. Sternfeldt, 1901-1907. a. 209) leiame nii detaile puidustiilist, historitsismist kui ka juugendist (nt välisuste kujunduses). Kastani tänava eklektilised üürimajad on kogu Eestis omanäolised mitmekesise ja sõltumatu puitdekoori käsitluse poolest. (vt. Siilivask, M. 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, lk. 366.)

5.2.4 Veranda- ja rõdupiirded

Eristunud tüübid:

- **saelõikelised kaunistused pinnatäitena** (nt Pärnus Supeluse 23, Tartus Veski 15)
  - tähemotiiv
  - ristimotiiv
  - lillemotiiv ja taimornamentika
  - väändornament või arabesk
  - rattamotiiv
  - luigekaelamotiiv
  - südmemotiiv
- (aplitseeritud) **balustraadid** (nt Tallinnas Toompuiestee 21)
- **tahveldised** (nt Järvamaal Säreveere mõis)
- **diagonaalsed ristid** (Viljandis Väike 13)
- treitud piirded (nt Pärnus Kuuse 3, Tallinnas Nõmmel Õie 17)
- võred (nt Paides Pärnu mnt 12, Tallinnas Niine 5)

Tehnoloogilised erisused:

- sisselõiked puitu
- väljalõiked puidust
- uuristatud vaod
- aplitseeritud dekoor

Uurimuse käigus kogunes materjali puitarhitektuuri balustraadide, veranda- ning rõdupiirete kohta küllaltki napilt, võrreldes näiteks laudvoodri otste saelõikeliste lõpetustega. Esinduslikud verandad ja rõdud nõudsid oskuslikku puidutöötlust ning olid ajamahukad. Arvukamalt näeme ažuursete kaunistustega (aplitseeritud) piirdeid Pärnu, Tartu ja Narva-Jõesuu puitarhitektuuris. Nende puhul esineb suuri sarnasusi linnade lõikes, koguni sajabrotsendilisi, mis laseb oletada sama mustrieskuju ringlemist ning enne kõike samade meistrite olemasolu. Identsed on Pärnus Supeluse 23 ja Nikolai 28 hoonete verandapiirded; Tartus Tähtvere 5, Veski 15 ning Vallikraavi 13 verandadekoor; Narva-Jõesuus küllalt sarnaselt sama mustrimoodulit kasutavad Nurme 33 ning Nurme 40 (põlenud) hooned ja analoogseid võtteid Pargi 6 ning Aia 45 hooned. Tüüpilised on balkonipiirete kaunistamisel südame, liilia-lille või tulbi ning tähe motiivi kasutamine, samuti väänduv taimornament nii sisselõigete tegemisel laudisesse kui ka piirete peale lisatud saelõikeliste aplikatsioonidena.

Lisaks esineb kiviarchitektuuri jälgendavaid balustraade (nt Tallinnas, Toompuiestee 21; Haapsalus kuursaalil). Küllalt tuntud võte oli piklike vagude uuristamine laudisesse piirete ja tahveldiste kaunistamisel (Nt. Saaremaal Taaliku mõis, Tallinnas L. Koidula 12a jm.), viimast kohtab ka G. V. Baranovskii koostatud ülevaatealbumis (1904. a.) (vt. Lisa 1.7 joon 20). Samuti kasutati treitud rõdupiirdeid (nt Pärnus Kuuse 3 koos ažuurse saelõikelise kaunistusega,

Tallinnas Õie 17 villal jm). Kui nikerdatud geomeetrilist tähemotiivi Narva-Jõesuus (nt Nurme 44) võib pidada mauri stiili mõjutuseks, siis ratta motiivi pigem leiuks (põhjala-vene) etnograafilisest pärandist (nt Tartus Veski/Näituse 5, Narva-Jõesuus Aia 45). Tartus kohtame lihtsamat väljalõikelist tähemotiivi, mis ilmub verandapiiretel (Veski 15, Tähtvere 5 jm). Diagonaalselt ristuvate puitprussidega lahendused on teistest pitsilistest piiretest ratsionaalsemad, kuid neid esines küllalt sageli omaaegsetes arhitektuurialbumites. Taolisi näeb Viljandi verandadel näiteks Tallinna mnt 11A ja Väike 13 (vt Lisa 2.3).

5.2.5 Viiluvälja kaunistused

Eristunud tüübid:

- **saelõikeline dekoor otse laudisel** (nt Tallinnas Tööstuse 11)
- **rippviilud taimornamentikaga**
  - **väändornament** (nt Rakvere Parkali2/ Pikk 17)
  - **lehemotiiv** (3 ja 5 haruga leht) (nt Pärnus Säase 1 ja papli 5, Tartus Vallikraavi 10)
  - **lillemotiiv** (4, 6 ja 8 kroonlehega õis) (nt Tallinnas J. Poska 53, Viljandis Tallinna mnt 11A)
  - **rullisornament** (nt Tallinnas Niine 5)
  - liiliaõie motiiv (3 kroonlehte) (Pärnus Aia 11, Tallinnas Nõmmel Õie 30)
  - rattamotiiv (nt Pärnus Karja 19/ Suur-Posti nurgal)
  - palmett (nt Tallinnas Pärnu mnt 123)
- **puitkonstruktsiooni esiltevad lahendused:**
  - diagonaalselt ristuvad puitprussid (nt Paldiskis A. Adamsoni 3)
  - rippkonsoolidest ja puittaladest võrgustik (nt Paides Vaksali 8)
- **räästapits ning dekoratiivsed ripplaud** (viilu tipus-nurkades) (nt Tallinnas Niine 3)
- fantastilised olendid viiluväljas (nt Roodevälja mõis, A. Adamsoni 3)
- päikesekujund (sageli koos aknaga) (nt Tallinnas Niine 5, Kallastel Võidu 91)
- diagonaalsetest ristidest võrestik (nt Tallinnas L. Koidula 12A)

Viiluväljade kaunistamine on olnud armastatud võtte historitsismiperioodil nii jõukamate linnaelamute kui ka uhkete puitvillade arhitektuuris, kuna mustreid sai kohandada vastavalt võimalustele. Erinevus seisneb tihti dekoori ulatuses ja teostuse peenuses. Keerukad ja ulatuslikud puitpitsid viiluväljas kaunistavad vaid piisavalt romantilisi ja luksuslikke ehitisi nagu kuursaalid, supelasutused, kindlasti suvilad ning villad. Kaunistus võib maja eri külgedel isegi varieeruda. Korterelamutel piirdus lahendus tavaliselt konstruktiivsete elementide kerge kaunistamisega mõne üksiku ehislauaga viilu tipus ja nurkades. Sama kehtib hilisemate juugendlike hoonete puhul – mängitakse pigem kaunilt kujundatud konstruktsiooni-elementidega (nt ehiskonsoolid).

19. sajandi lõpu keskklassi linnamajadel esineb eriti Tallinnas otse fassaadile kinnitatud dekoratiivsete sisselõigetega ehislaudisest kaunistust viiluväljas (nt Tallinnas Telliskivi 25,

Paldiski mnt. 39 jm). Jõuliste ehiskonsoolidega täiendatud viiluvälja lahendused koos ehislaudisega, on saanud ilmselt inspiratsiooni rahvusromantilisest šveitsi stiilist (nt Tallinnas Koidula 24).

Juugendiga seostatakse enamasti päikesemotiivi viiluväljas, kuid päikeseratta või ketta kujund esineb samuti rahvusromantilise arhitektuuri võttestikus. Pooliku päikeseratta motiivi näeme näiteks Narva-Jõesuu villadel (nt Aia 45, Aia 29), aga samuti Peipsi järve rannikul Kallastel (Võidu 91). Oluline element oli viiluvälja kujundamisel (ärkli)aken ja selle rõhutamine kuulus tihti fassadikujunduse juurde. Koos aknaga päikesekettana mõjuv ehislaudis on Tallinnas Poska tn 41 või Niine tn 5 viiluväljas.

Suur osa luksuslikest (taimornamendist saelõikega täidetud) viiludest demonstreerivad aga vaimustusega puitkonstruktsiooni võimalusi, kus pitsiline dekoor eendub seinapinnast ning tundub iseenesest õhus rippuvat. Kõige sagedasemad ažuursed kujundid on sel puhul: lehe-, lillemotiiv (sõõris), väänduv taimornament ning rullisornament. Taimornamendist viiluväljaga on Eestis üks efektsemaid näiteid Rakveres Pikk 17 /Parkali 2 elamu 1887. aastast (lasi ehitada kaupmees Ivan Jekimov) ²¹⁰. Harvem esineb puu või harulise taime kujundit (nt Viljandis, Tallinna mnt 11A), sagedamini aga kolme teravatipulise lehe ning ringi sisse komponeeritud lõie motiivi, mida on säilinud eriti arvukalt Pärnu kuurortarhitektuuri rippviiludes. Tallinnas Pärnu mnt 123 romantilisel suvemajal (1882. a.) kasutatakse tähemotiivi ja palmetti, millel on tugev paralleel arh. V. Liebold'i pakutud viiluvälja lahendusega G. V. Baranovskii albumis (vt Joonis 12).

Joon. 12. V. Liebold'i kujundatud viiluvälja dekoor (Albumist: „Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века” 1904. a., VII, lk. 20, joon. 54.) ning viiludekoor Tallinnas Pärnu mnt 123, arh. N. Thamm sen, 1882 a. (Autori foto, 2009)

²¹⁰ Kirss, Odette 2003. Rakvere ajalugu: kõige vanemast ajast kuni 1944. aastani. Tallinn, lk. 82.

Eraldi saab tuua välja puhtalt konstruktiivsed lahendused, kus saelõikeornament juba praktiliselt puudub, ning kaunistuseks on rippkonsoolidest ja puittaladest võrgustik (nt Paide raudteearhitektuuris Vaksali 8 ja mitmetel kortermajadel Tallinnas Kalamajas). Konstruktiivne lahendus sobitus edukalt ka juugendüürimajade fassaadikujundustesse. Eristuvad rippkonsoolidega ning diagonaalselt ristuvate puitprussidega lahendused (nt Paldiskis Adamsoni 3, Tallinnas Vabriku 23).

Müütilised olendid viiluvälja kujundusena, mis esinevad näiteks Otto Kelleri kavandimapis (1903. a.), on saanud efektse lahenduse kujur A. Adamsoni suveateljee viiluväljas (1896. a.). Animaalset kaunistust esineb Eestis siiski harva. Unikaalsed on Roodevälja mõisa viilulahenduse kaks puidust voolitud skulpturaalset ja koloreeritud lohet. (Uurimuses analüüsitud materjalis ilmnes animaalseid kaunistusi veel kortermajade nurgadekooris Tartus: Kastani 17 ning aknadekooris nt Tartus Veski 45 ja Tähe 7 ning Tallinnas Vabriku 17).

Erinevalt puidust välja lõigatud ornamentidele, on väiksemas mahus kasutatud vastupidist tehnikat: peeneid sisselõikeid puitu – samuti taimornamendina, esinevad väiksematel pindadel ja eriti varases raudteearhitektuuris (nt ukse varikatusel Paldiski raudteejaamal, Aegviidu raudteekompleksi hoonetel, Tartus kastani 17 kortermaja tagasihoidlikus viiluväljas jm.).

Üldkujunduselt väga sarnased olid taimornamendiga kaunistused. Páris üks-ühele samasugusena kujundatud viiluvälja dekoori antud uurimuse käigus selgus siiski vaid Tallinnas Kalamajas Niine 5 ja Kadriorus J. Poska/Vesivärava nurgamajadel; sarnase käekirjaga olid nõ. kodukootud lahendused Haapsalus uste varikatustel Võnnu 21 ja 14. Párnus Karja 19 ketastega täidetud viiluväljale Eestis võrdset ei leidunud, kuid analoogse kujunduse leiab Leedu mereäärsest kuurordist Palangast (vt Joonis 13). Peene käsitööna eristub kunagine Pärsti mõisa viiluvälja kujundus, mis selgelt esindab suurema jõukuse konsentratsiooni varajaste dekoorirohkete lahenduste puhul (1870.a.-d).

Joon. 13. Viiluvälja dekoor: Párnus Karja 19 ja Leedus Palanga rannapromenaadil (Autori fotod: 2008 ja 2007)

5.2.6 Räästapits

Eristunud tüübid:

- **lillornament** (nt Narva-Jõesuus Nurme 19)
  - **liiliaõie motiiv** (nt Tartus Jakobi 52, Kastani 129)
- **kaaremotiiv** (nt Tallinnas Soo 20, Narva-Jõesuus Aia 29)
- **kolmnurkse saki motiiv** (nt. Viljandis Tartu tn 96, Kuressaares Lasteaia 8)
  - tõmbi otsaga sakk (nt Tartu raudteejaam Vaksali 6)
- **kaare ja (topelt)saki motiiv** (nt Kadrina raudteejaam, Narva-Jõesuus Aia 29)
- **lehe- või ümara saki motiiv** (nt Tallinnas Mäekalda 9)
- gootipärased siirumotiivid (nt Kuressaares Lossi 16, Harjumaal Kõltsu mõis)
- krabid räästaharjal (nt Pärnus Suur-Sepa 12)
- geomeetrilised sisselõiked räästalaudisesse (nt Tallinnas Paldiski mnt 39)
- ratta ja ripatsimotiivid (Narva-Jõesuus Aia 45)

Räästapitside kujundustes kordub samu põhitüüpe, kuid väga erineva käekirjaga. Ainult sama alevi või tänava hoonetel võib olla üks-ühele sama räästapits, mis selgelt viitab samade meistrite tööle (nt Narva-Jõesuus, Nurme 32 ja Nurme 44). Kõige sagedasem on lillemotiiviga räästapits (nt tulbilaadne või lihtsam kahe ja kolme kumera sakiga markeering lilleõiest külgvaates). Eriti uhked ja arvukad on taas liiliamotiiviga pikemalt välja saetud räästapitsid (nt Viljandis Tallinna tn 9A, Tartus Jakobi 52, Tallinnas Mäekalda 7 jm). Narva-Jõesuust leiab täiendavalt Nurme 19 suvila räästast lill-ornamendiga kaunistuse, mis koos balkoni punaste sambakapiteelidega lausa eksootiliselt ja aasiapäraselt mõjub. Tagasihoidlikumate räästakujunduste juures on sageli kasutatud kaare-saki; kaare-topeltsaki; ainult kaare või ainult salki motiivi, kuid nende vormistuse elegants varieerub suuresti. (vt. Lisa 2.6) Omaette tüübina eristub siin ümaram ringidest moodustuv räästalahendus (nt Narva-Jõesuus parigpaviljonil Hele pargis või Tallinnas Poska 41 räästas). Välja saetud kujundite asemel või nende täienduseks võis rõhk olla hoopis puuritud aukudel ning peenetel sisselõigetel (nt Viljandis Väike 13; sisselõiked Tallinnas Paldiski mnt 39 elamul; Pääsküla jaamahoonel). Räästapitsi kujunduse juurde kuulusid ka erikujulised nurkade vormistused ja sageli lisati viilutipust alla ripuv ehislaud, mis olid uhkemalt kaunistatud kas lehe, liilia või südame motiiviga (nt Tallinnas Mäekalda 9). Kuurortarhitektuuris ja suurejoonelistel villade kaunistamisel oli üheks meeliskiiliks 19. sajandi lõpukümnenditel neogootika - näha võib nii krabisid „ronimas” kui ka siirumotiivi katuseräästas (eriti Pärnus, aga ka nt Kuressaares Lossi 16). Täiesti originaalne on Eesti kontekstis Narva-Jõesuus Aia 45 (F. J. Pantelejevi) villa ehedalt rahvusromantiline ratta ja ripatsi motiividega räästapits (vene-põhjala stiilis). Samal hoonel esineb ka keerukamaid väänduvast paelamotiivist taimornamente ja vanikuid meenutavat räästakaunistust.

Mitmekihilist uhket räästapitsi esineb pigem venepärastes lahendustes (nt Narva-Jõesuus Pargi 6, Tallinnas Fr. Faehlmanni 48).

5.2.7 Laudvoodri saelõikelised otsad

Eristunud tüübid:

- **kolmnurksed sakid** (nt Haapsalus Mihkli 6, Pärnus A. H. Tammsaare 11)
- **liiliamotiiv**
  - **plastiline liilia** (nt Haapsalus Posti 20, Narva-Jõesuus Vabaduse 44)
  - **geomeetriline liilia stilisatsioon** (nt Tallinnas Vesivärava 20, Kuressaares Pärna 56 ja 58)
- **südamekujulised** lehed (nt Pärnus Esplanaadi 6, Tallinnas Mäekalda 9)
- **piklikud ripatsid**
  - **plastilised** tilgakujulised ripatsid (nt Paides Pärnu 62, Viljandis Väike 13A)
  - **kandilised** ripatsid (nt Kuressaares Lossi 10, Tallinnas Vana-Kalamaja 37, Tartus Tähe 77)
- **kaared** (nt Haapsalu raudteekompleks, Tallinnas A. Adamsoni 10)

Tehnoloogilised erisused:

- geomeetriselised sisselõiked (v-, x- kujulised) (nt Tallinnas Poska 41)
- puuritud kaunistused
  - siirumotiivid (nt Haapsalus Posti 23)
  - südamed (nt Muhu s. Koguva k. Saadu talu)

Põhilised tüübid erisuunalise laudvoodri üleminekukohtade ilmestamisel selgusid uurimuse käigus järgmiselt: ainult kolmnurksel sakil põhinevad variatsioonid ning kolmnurkse saki eri kõrgustel variatsioonid. Lihtsamaid sakke ilmestasid sageli erinevad puuritud augud (nt ühe kaupa ühel laual või hoopis muustriliselt moodustades neliksiiru). Piiri keerukamate sakkide ning geomeetriselise liiliaõie stilisatsiooni vahel on kohati raske tõmmata. Teiseks arvukamaks mustriks laudvoodri otstesse saagimisel oligi liiliamotiiv, kus esinesid nii plastilised sujuvad vormid (vanemad ja luksuslikumad hooned, eriti kuurortarhitektuuris nt Narva-Jõesuus Vabaduse 44) ning teisalt pigem venepärased stilisatsioonid (nt Tallinnas Vesivärava 20). Täiendavalt võib eristada südamekujulise lehe motiivi (tihti saartel ja taluhäärberitel); tilgakujulisi plastilisi ripatseid ning kandilisi ripatseid (pigem tilga- ja sakimotiivi edasiarendused) (nt Tartus Aleksandri 17, Viljandis Tartu 92 või Tallinnas Soo 54). Kaarekujulised laudise otsad olid taas täiendatud puuritud auguga keskel (nt Tallinnas Toompuiestee 10). Harvem esinevad tehnoloogiliselt eristuvad lahendused, kus on peened sisselõikelised mustrid nagu oleks tegu tõesti rahvuslike tikanditega (sh noole, välja saetud kolmnurga, V-tähe kujuline ning Andrease risti motiiv).

Esines sarnaseid saelõikeid küllalt palju, seega põhitüübid joonistused kergesti välja, kuid täpselt üks-ühele samasugust saelõiget võis leida ainult ühes piirkonnas loodud ehitistel või lihtsamate (kolmnurkne, kaarekujuline jms) „mustrite” korral. Tuntumaid tüüpmotiive nagu liilia-lill oli kasutatud küll erinevates paikades korduvalt, kuid need on mitmekesise käekirjaga saetud ning teisenenud proportsioonidega ja varieeruvad mustrite peenusele – näiteks on mõni motiiv rohkem välja venitatud, täiendavate kaunistustega, laiematest laudadest saetud vms.

Võrdluses publitseeritud arhitektuuriväljaannetega, saab eraldi välja tuua geomeetrisemad sakiga lahendused laudvoodri otste saelõikeliste kaunistuste puhul, kuna nende seas leidub väga sarnaseid dekoorielemente, mida on tagasivaateliselt publitseeritud 1904. aasta G. V. Baranovskii albumis. Näiteks, elamu Haapsalus Vee 7 ning Tartus Veski/Näituse 5 on samalaadse mustrite eeskujul loodud. (Analoogset sakimotiivi on kasutatud Tallinna üürimajade akende dekooris nt A. Adamsoni 10.) (vt Lisa 1.7 ja 2.7)

5.2.8 Dekoratiivkarniisid ja friisid

Eristunud tüübid:

- **taimornament** (nt Tartus Liivi 5, Rakveres Pikk 37, Kallastel Võidu 68)
  - liiliamotiiv (nt. Tallinn, Mäekalda 7, Narva-Jõesuus Karja 11)
- **kolmnurkse saki motiiv** (nt Tallinnas Vana-Kalamaja 37, Tartus Veski 45)
- **hammaskarniis** (nt Kuressaares Suur-Sadama 15)
- **kaaremotiiv** (nt Lääne-Viru mk Kabala raudteejaam, Tartus Kastani 17, Tallinnas A. Adamsoni 17)
- kaare ja saki motiiv (nt Haapsalus F. R. Kreutzwaldi 2)
- geomeetiline rombiline aplikatsioon (Pärnus Supeluse 6, Tallinnas Tartu mnt 3?)
- ümarkaarfriis (nt Kallastel Võidu 92, Tartus Raadiku 121)
- konsoolkarniis (nt Tartus Lootuse 22, Lepiku 6)
- teemantfriis (nt Pärnus Pikk 20)
- astmelise saki motiiv (nt. Tartus Kastani 21)
- aplitseeritud saelõikeline vahevöö (nt Pärnus Papli 9)
- gootipärane karniis (nt Haapsalus Rütli 1)
- noolekujulised sisselõiked (Tallinnas Poska 41)
- abstraktsed stiliseeritud mustrid (nt Tartus Kastani 17)

Kaunistavad horisontaalsed vahevööd, karniisid ja friisid võisid asuda fassaadi ülaseravas, räästapiirkonnas või liigendada hoonet eri korruste vahel, samuti mitmete eenduvate osade – nurgatorni või veranda servas. Kaunistused karniisis, laudvoodri otstes või räästapitsina on tihti sarnased - korduvad taimornament, kaare ning saki motiivid.

Väga palju esineb historitsismiajastu arhitektuuris 19. sajandi II poolel ka klassitsismist pärit hammaskarniisi, seda sageli koos saelõikelise dekooriga (nt Tallinnas Poska 41, Mäekalda 7 vm.). Samuti on ühe moena esindatud romaanikast pärinev ümarkaarfriis. Eriti paistab mainitu

silma Ida-Eesti väiksemate asulate arhitektuuris piki Peipsi rannikut, aga ka näiteks Tartu ja Tallinna kortermajade kujunduses. Neostiilsetest lahendustest võib veel nimetada gooti eeskujudel loodud dekoratiivkarniisi Haapsalus Rüütli 1. Esineb teemantfriisi (nt Pärnus Pikk 20) või geomeetrilisi aplitseeritud kaunistusi (nt Pärnus Supeluse 6). Tartule iseloomulikud on tihedalt pikitud ehiskonsoolidele toetuvad karniisid (nt Kastani 21, Lootuse 22, Lepiku 6). Astmeliste sakkidega kujundatud kaunistust erinevate täiendustega kasutatakse mitmel pool üle Eesti dekoratiivkarniisi kujundustes (nt Tartus Kastani 21, Narva-Jõesuus Karja 11, Haapsalus Karja 4). Üks lihtsamaid ning järjekindlamalt püsinud dekoratiivkarniisi lahendusi on kujundatud kolmnurksete otstega, kuid siingi esineb varieerumisi ažuursete lisanduste näol (nt Pärnus Kuuse 3, Nikolai 28 jm.). Lihtsamatest karniisilahendustest on levinud veel sisselõigetega kaaremotiiv - sageli raudteearhitektuuris ja vanematel linnaelamutel (nt Tallinnas A. Adamsoni 17). Arvukalt on esindatud ka mitmed lilleõie kujundist inspiratsiooni saanud variandid, kus nikerduse peenus viitab selgelt omaniku jõukusele ja meistri oskustele (nt Tartus Kastani 25, Tallinnas Mäekalda 7, Narva-Jõesuus Nurme 40 (põelnud) jm). Omapäraseid ja erineva kujundusega dekoratiivkarniisi lahendusi on kasutatud Tarus Kastani 17 korterelamu fassaadikujunduses, mis on kohati ainulaadsed Eestis säilinud näidete seast.

5.3 Dekoorikataloogi kasutamisest praktikas

Järjepidev historitsistlike puitehitiste pärandi hoidmine ja väärtustamine on olnud Eestis katkestatud erinevatel ajaloolis-ideoloogilistel ja esteetilistel põhjustel. Piir olemasolevate dekoorielementide säilitamise ning olnu taastamise õiguse ja õiguse vahel on väga tundlik ning kaasaja arhitektidel ja restaureerijatel tuleb langetada sõltumatu otsus iga üksiku objekti puhul. Silmas tuleb pidada arhitektuuriobjekti tähendusvälja, ümbritseva keskkonna eripära, ajaloolist konteksti ja (stiili)eeskujusid ning tulevikuperspektiivi.

Kunagiste dekoorieeskujude otsimisel on väärtuslikud täpsete joonistega varustatud publikatsioonid nagu Olaf Christianseni „*Der Holzbaustil*“ (1899, Leipzig), Paul Gründlingi „*Neue Garten-Architekturen Praktische Motive*“ (1900, Leipzig), Otto Kelleri „*Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*“ (1903, Leipzig) ning G. V. Baranovskii (Г. В. Барановский) koostatud „*Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века*“ (1902-1908, St. Peterburg), kust ilmneb nii neogooti, neorenessanss, šveitsi, vene kui mauri stiilis „mustrite“ kasutamine üksikute ehitusdetailide kujunduses. Arvukate 19. sajandi lõpu kuurortrajatiste ning jõukama keskklassi elamute ja 20. sajandi

alguse üürimajade ehituspraktikas reeglina ühe stiili eeskujude lõpuni ei järgitud või oli see niivõrd kohandatud puidu kui materjali võimalustele, et muutus juba uudseks lähenemiseks. Täiendavalt kehtsid klassitsistlikud lähenemised ning kohandati paljusid antiikkeskujudest lähtunud mustreid (palmett, akantusleht, hammaskarniis jms).

Dekoori valikut mõjutas täiendavalt omaniku rahvus ja seisus ning hoone funktsioon. 19. sajandi üldisel rahvusromantilisel foonil on eelkõige saksa soost tellijaskonda köitnud gooti- ja renessansseeskujud ning (nt vanema mõisaarhitektuuri juures) mägimajakete laadis šveitsi stiil; eksootilist mauri stiili (või araabia-islami kunsti mõju) kohtame kuurortrajatistel („maaletoojatena” võib näha inlgastest tekstiilitööstureid Narvas) ning vene rahvusromantilise stiili jõulisemaid avaldusi linnades on praeguseks säilinud alates 1880. aastatest.

Uurimuse käigus selgus, et Eestis on teatud piirkondlikke erinevusi puitdekooris. Esinduslikematest eristuvad eriti Tartumaa (muustriliselt saetud laineliste akna- ja hoone nurgapiiretga), Narva-Jõesuu (mauri stiilis ja karjala-vene stiilis puitdekoori poolest) ning Pärnu kuurortarhitektuur (gootiliku viiludekooriga). Antud uurimuse käigus koostatud dekoorikataloogist leiab erisusi veelgi, millega tutvuda miljööväärtuslikes piirkondades ehitades-taastades. Samuti võib koostatud kataloog anda vajaliku konteksti ja meeleolu uute hoonete tundlikul projekteerimisel väärtuslikku keskkonda (üks taoline uusehitise näide on Tallinnas Õle 21). Oluline on restaureerimisprotsessis arvestada siiski tehnoloogiliste nüanssidega, et saavutada võimalikult autentne tulemus. Suur osa puitdekooriga on Eestis unikaalne puusepakäekirja ja –mõtte esitus. Täpsed kordused esinevad sagedamini ühe tänava lõikes (nt kõrvalmajadel) ning ajaliselt väga lähestikku püstitatud hoonetel (nt Tartu verandade puhul). Enamasti aga ei korda vaadeldud puidustiili õitseajal 1870-1910. aastatel püstitatud väljapaistvad ehitised isegi sama kujundusskeemi puhul täpselt vastasmaja dekoori, vaid taotlevad omanäolisust. Nii, et koostatud dekoorikataloogis joonistuvad välja suunda näitavad üldised dekooritüübid, kindlaid mustreid on võimalik üks-ühele ette anda harva. Seetõttu on mõttekas taastada dekoori, mis on osaliselt säilinud. Parimal juhul õnnestub taastada fassaadi kompositsiooniline tervik ning tagastada puitarhitektuurile tema dekooris peituv väärrikus.

KOKKUVÕTE

Siinsetesse kiirelt arenema hakanud linnadesse levis puitdekooriga ilmestatud ehituskunst peamiselt 19. sajandi teisel poolel koos majanduslike edusammudega. Laiemalt rakendati puitehitusstiili Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses kombineeritult mitmete rahvusromantiliste täiendustega selles vallas. Kui 19. sajandi I poole puidustiili katsetusi võib pigem pidada erinähtuseks või kõrvalekaldeks normist - mis oli pigem klassitsistlik, siis 1850-1860. aastaid saab juba pidada historitsismi kodunemise aastateks Eestis. Sel perioodil vabanetakse ülevenemaalisest kohustusest kasutada linnamajadel nn tüüpfassaade ning laiemalt hakkavad levima alternatiivseid arhitektuurilisi lähenemisi pakkuvad trükised Lääne-Euroopast. Alates 1970. aastatest on märgatav puidustiili populaarsuse järjest kiirenev tõus, mille peamiseks mõjuteguriks on tööstuse ja transpordi areng ning sotsiaalsed tegurid ja linnastumine. Haripunktiks võiks pidada 1880.-1900. aastaid, mil puidustiil esitleb oma dekoori kogu maalilises ja eksootilises mõjususes. Seejärel hakkab puidustiil kohanduma juugendstiili mõjutustega ning lihtsustub. Kuni 1910. aastateni eksisteerib puitdekoor inertsist sümbioosis juugendimõjudega ning on endiselt arhitektuuris rakendatav vene riigi rahvuslikku enesemääratlust suunava kultuuripoliitika toel.

Puitarhitektuuri fassaadikujundust mõjutas olulisel määral erinevate linnaosade tekkelugu, mis tänaseks sisaldab (varjatud) teadmist püstitatud hoonete otstarbe ja eesmärkide kohta: tööstuslikke, puhkevõimalusi-, ärilisi-kaubanduslikke, kiireid ja odavaid elupindu pakkuvaid vm. Sarnaseid dekoorikujundusi ühendab veel ajaline telg ning tänavatevõrgu kujunemine. Tervikpilt moodustub mitmeid aspekte arvestades: ehitise funktsioon - hoone tüüp, geograafiline asukoht ja paiknemine linnaruumis; kaunistava elemendi funktsioon (konstruktiivsed ja dekoratiivsed osad); projekteerimise-valmimise aeg; eeskuju andnud stiilisoonad; arhitekt või ehitusmeister ning puusepp ja kunagise omaniku nägemus.

Kuigi mitmed tuntud arhitektid ja professionaalsed ehitusmeistrid 19. sajandi lõpukümnenditel projekteerisid romantilisi puitdekooriga kaunistatud villasid, kuursaale ning tagasihoidlikumaid üürimaju, ei ole nende autorlus täpsete dekoorijooniste teostamisel tõestust leidnud. Sageli ehib puitarhitektuuri siiani tundmatue meistrite poolt loodud ja teostatud dekoor. Osade säilinud hoonete puhul on tegemist hoopiski perifeerse ja lihtsustatud lahendusega ajastu moestiilide tõlgendamisel, kus peamiseks autoriks dekoori loomisel on olnud hoone omanik või kohalik meistrimees.

Kui arhitektuurne üldkujundus oli spetsialisti poolt paika pandud, siis dekoori loomisel jäi arvatavasti suurem vabadus puidumeistrile. Fragmentaarselt säilinud projektide puhul ei leia me enamasti täpseid dekoorielementide väljajoonistusi. Suur osa saelõikelise vm ornamendi kujundustest jõudis Eestisse praktikutele mõeldud arhitektuurikirjanduse kaudu, samuti nopiti ideid piirkonna silmapaistvatelt hoonetelt ja lähtuti oskuslike puuseppade varasematest kogemustest.

Just vanemate puitehitiste hulgas on rohkelt kaotusi, palju on asjatundmatult ümber ehitatud hooneid. Oma-aegset arhitektuurimentaliteeti ja väärtushinnanguid aitavad täiendavalt kajastada historitsismiperioodil publitseeritud arvukad arhitektuurialbumid. Enamus siin kättesaadavaid publikatsioone trükiti Saksa-, osalt Venemaal. Ühe puidulembese kirjastajana joonistus uurimuse käigus välja Leipzigis Bernh. Friedr. Voigt, kellelt pärineb praktikas rakendatav dekoorijoonistega album: Olaf Christianseni „*Der Holzbaustil*“ (1899). Hea näitena praktikutele mõeldud trükistest leidis Eesis veel Otto Kelleri „*Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen*“ (1903, Leipzig, 3. täiendatud trükk), mis sisaldab puitnikerduste ja saelõikeornamentide täpseid tööjooniseid. Just taolistest albumidest oli tiseritel ja puuseppadel ehitusdetailide vormistamisel kõige hõlpsam juhinduda.

Ülevaatlikes arhitektuurialbumideks, mida puitdekoori tüpologiseerimisel, taastamisel ja uurimisel Eestist leida võib, saab välja tuua: „*Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung*“ (1855-1862, Viin) ning G. V. Baranovskii koostatud 7 eraldi kogumikku „*Arhitekturnaja entsiklopedija 19. veka*“ (1902-1908, St. Peterburg). Puitdekoori seisukohast on olulisim viimase kogumiku VII osa (1904.a.), mis käsitleb eraldi arhitektuuridetaile. Seal kerkisid oluliste puitdekoori elementide kujundajatena esile järgmised arhitektid: M.A. Kuzmin, N.L. Benua, Minetti, Bethke, Brausewetter, V. Liebold, Krauth & Meyer, N. Nabokov, Haret, Harlamov, Fréret, A. Griefy, Issel, kelle puhul visuaalsele materjalile toetudes võib eeldada, et nende pakutud eeskujud Eestis tegutsenud ehitusmeistritele, arhitektidele ning haritlastele kättesaadavad olid. Sisuliselt joonistus ülevaatealbumi põhjal välja neli suunda 19. sajandi lõpukümnendite ja sajandivahetuse dekoorielementide eeskujudes: 1.) Inglismaalt lähtuvad moodsad stiliseeritumad vormid (juugendstiil); 2.) Põhja-Itaalia, Austria ning Šveitsi piirkonnast pärinev arhailine konstruktiivseid detaile rõhutav alpimajalik šveitsi stiil; 3.) Prantsuse-Saksa romantiline villatüüpidele sobiv ning gootikast mõjutatud peenem ja luksuslikum dekoreerimisviis; 4.) rõhutatult rahvusromantiline, (sageli geomeetrilise) puitdekooriga ohtralt üle külvatud vene stiil.

Praeguseks Eestis säilinud historitsismiajastu hoonete dekoorielementide süstematiseerimiseks ning võrdlemiseks arhitektuuritrukistes leidunuga, sai uurimuse käigus koostatud eraldi „dekoorikataloog”, mis on köidetud lisadena. „Dekoorikataloogis” on ära toodud üle 350 fotoülevõtte dekoorielementidest (suures mahus autori fotod ja osaliselt on kasutatud fotosid L. Välja erakogust). Fotod on tinglikult süstematiseeritud sarnaste kaunistusvõtete järgi. Peamiselt olid aluseks kunstilised-kujunduslikud võtted, vähem tehnoloogilised aspektid. Arhitektuuridetailidest on kõige arvukamalt esindatud akende kujunduselemendid, tagasihoidlikumalt konsoolid, sambad-pilastrid, piirete kaunistused verandade, terrassidel jm ümbruses, viiluvälja kaunistused, räästapitsi mustrid, laudvoodri saelõikelised otsad ning dekoratiivkarniisid ja friisid puitarhitektuuris. Taoline kataloog sai koostatud andmaks ülevaadet Eestis levinud kaunistusvõtete kohta puitarhitektuuris 1870-1910. aastatel ning toomaks välja nii piirkondlikult säravamaid meistritöid kui üle-eestilisi sanasusi „mustrijoonistes”. Sarnase käekirja puhul võib mõnel juhul oletada ka samade meistrite laiemat tegutsemist, mõju või liikumist Eestis. Kahtlemata vajab siin tegutsenud puuseppade taust veel täiendavat uurimist ja antud teema edasiarendust.

Dekoori uurimuse käigus joonistusid välja peamiselt kujundusvõtted historitsismiperioodil, mis puidustiilile omaselt lähtusid nii neogootikast kui ka viimasega ajalooliselt segunenud eksootilisest mauri stiilist; rahvuslikust keskaegsest arhitektuuripärandist (vene talutare, norra puukirik, alpmaja arhitektuurist jms) ning taimornamenti-lembestest neorenessansist. Historitsismiga jäid tugevalt seotuks varasemast stiiliperioodist pärit klassitsistlikud elemendid. Antiikkunsti mõjutused laiemalt eksisteerivad dekoorielementide kujundustes historitsismiperioodil koos keskaja pärandist võetud laenudega. Omakorda haarab 20. sajandi alguseks historitsistlikke dekoorielemente fassaadikujundusse kaasa stiliseeriva lähenemisega juugendstiil, muutes neid lihtsamaks ning elegantsemaks, kaotades liigse vormikülluse.

Väga armastatud on puitdekoori kujundustes taimornamentika. Lille ja lehe motiivi ning väändornamenti kasutatakse viiluväljade ja konsoolide kujundustes, räästapitsina ja laudvoodri saelõikeliste otstena, balkonipiiretel, harvem sambakapiteelidena. Teiseks võib eristada geomeetristest kujunditest koosnevaid lahenduseid: kaare, kolmnurkse saki, ratta, ringi, risti, tähe, noole jms motiivid. Iseloomulik on konstruktsioonelementide dekoratiivne esitlemine, mis aitas samuti luua puithoonele maalilist ja romantilist atmosfääri ning toonitada arhitektuursete võimaluste paljusust.

Kaunistuse tehnoloogilisel jagamisel saab kõige arvukamalt tuua esile puitlaudisest välja saetud ažuurseid mustreid, mida esitleti näiteks rippviiludes või ka aplitseerituna fassaadilaudisel, verandapiiretel jm. Teiseks nõ saelõikelise kaunistuse tehnoloogiliseks erivormiks on puidu

sisse saetud peened „joonised”, mida esineb samuti viiluvälja täidetes, aga ka laudise saelõikeliste otste puhul. Küllalt levinud olid puuritud aukudest peened õhulised mustrid räästapitside jms kujunduses. Veel kasutati treitud elemente, näiteks, avatäidete kaunistamisel. Kõige harvem esinevad Eestis puidust voolitud või peiteldatud kaunistused (nt Mäekalda 11, Tallinn).

Väga väheste hoonetel õnnestus tuvastada üks-ühele sama mustrijoonis. Saelõikeliste ornamentide puhul mõned näited siiski olid, kuid ainult ühe sama asula-linna piires, mis annab alust oletada, et tegemist oli sama(de) puutöö meistritega. Taolisteks näideteks, kus dekoorijoonised praktiliselt täiesti kattuvad olid Tartus: Aleksandri 21 ja 19. Samas esines Tartus viimastele võttestikult sarnaseid saelõikelisi nurgakujundusi näiteks Näituse 5/Veski elamul ning Vallikraavi 10 puidust verandal. Täielik mustri kattumine esines veel Tartus Tähtvere 5 ja Veski 15, Vallikraavi 13 verandapiirete puhul; Tallinnas Kadriorus Vesivärava ja J. Poska tänavate nurgamajal ning Kalamajas Niine 5 sissepääsu varikatuse viiluväljade kujundustes ning Narva-Jõesuus Nurme 32 ja Nurme 44 räästapitside osas. Samuti on palju kattumisi mitmete lihtsamate geomeetriliste saelõike-mustrite puhul, nagu kaarjad või kolmnurksed laudiseorsad; kaare-saki motiiv jms. Viimaste osas on sagedamini jälgitavad sarnased võtted liinilõikude kaupa ühtlustatud raudteearhitektuuris.

Piirkondlikult eristus selgelt Ida- ja Kirde-Eesti, kus on nähtav peenem puutööoskus ning suurem kaunistusvajadus. Põhjuseks võis pidada Narva-Jõesuus tegutsenud (vene) meistrite eeskuju. Narva-Jõesuu eksootilist mauri stiilist inspireeritud puitarhitektuuri ja meisterlikku dekoorinikerdust on raske alahinnata. Viimane on kahtlemata mõjutanud tugevalt Tartu fassaadidetailide oskuslikku ilmestamist. Mõjusfääri olemasolu kasuks räägib veel Paldiski-Narva raudtee ehitus ja sellega seoses kaasatud oskustööliste suurem sissevoolamine. Alates Tapa jaamast kulgeb juba kunagises (1870. aastate) jaamaarhitektuuris jälgitav kujunduslik piir, mis väljendub suuremas dekoorilembuses ning puitdetailide teistsuguses viimistluses.

Mõningaid väga omapäraseid ja eredaid puidustiili näiteid, mis on seotud vene rahvusest arhitekti või tellijaga on säilinud mujalgi, näiteks elamu Tallinnas Poska 41 (arh A. Fedotov) või Rakveres Parkali 2/ Pikk 17 (omanik kaupmees I. Jekimov).

Lõuna-Eestis Viljandi maakonnas seevastu on mõnigi hea näide jõukatest taluhäärberitest või ka puidustiilis Pärsti mõis oma keeruka dekooriga viiluväjas. Viljandi linnas kergemaid puidustiilis rajatise enamjaolt säilinud pole ning tooni annab pigem vanem klassitsistlik kihistus või juba juugendlik-heimatlik arhitektuur, mis vastas rohkem sajandivahetuse saksa ja tegevust alustavatele eesti soost professionaalsete arhitektide maitsele.

Lääne-Eesti, eelkõige Saaremaa on samuti omanäoline just teatava arhailisuse poolest. Arhailiste mustrite pikema kasutamisega seostub köiemotiiv, mida võib pidada Skandinaaviamaade kalurielamute mõjusfääri kuuluvaiks. Saaremaal esineb sagedamini kui mujal südamekujuline muster laudiseotstes. Esindatud on samuti Kuressaare linnusest ning gootikast inspireeritud elemendid. Teisteski kuurortlinnades – Haapsalus ja Pärnus leidub sarnaselt Kuressaarele gootilikke mõjutusi. Suvitusarhitektuur oli sellele kõige vastuvõtlikum ja sobivam.

Peab toonitama, et dekoorimustrite erinevused Eestis on sagedamini tingitud pigem tellijate rahvuslikest eesmärkidest, mitte niivõrd geograafiliselt eristuvad. On tunda vene, saksa ja eesti soost tellijate tõlgenduste ning soovide erinevat mõju puitdekoori lahendustele. Väga sageli kasutavad baltisakslased 19. sajandi lõpul puitvillade arhitektuuris just neogooti dekoorielemente (nt Pärnus, Haapsalus) jt. Euroopa „suuri” kunstiajaloo stiile (renessanss, barokk jms.), mis on oma olemuselt pigem voolavad, plastilised ning keskenduvad õhusele taimornamendile. Kuna Venemaal toimus rahvuslik enesemäärtatlemine väga jõuliselt ka arhitektuuris, siis on vene stiilile omaste võtete kasutamist rohkem märgata võrdluses arhitektuurialbumides leiduvaga (eriti 1880. aastatest alates). Vene stiil ja vene meistrite käekiri eristub selgelt siinses puitarhitektuuris geometriseeritud mustrite või mitmekihiliste puitnikerduste kuhjamisega, ehkki ei ole ülekaalus.

Nähtav on puitdetailide viimistelmises käsitööliku oskuse kõikuv tase, mis oli ühelt poolt seotud tellija jõukusega, teiselt poolt meistri ettevalmistusega. Eestis on igas suuremas keskuses reeglina mõni särav puidustiilis oskuslikult teostatud dekooriga arhitektuuri-näide: Haapsalus Posti 20; Tartus Jakobi 52, Kastani 25, Kastani 17, Kastani 10, Aleksandri 21 jpt, Viljandis Tallinna mnt 11A, Tallinnas Pärnu mnt 123, Poska 41, Fr. Faehlmanni 48 jm, Pärnus Papli 9, Kuuse 3, A. H. Tammsaare 13, Pikk 20 jm, Narva-Jõesuus Aia 45, Nurme 44, Pargi 6 jm, Paides Pärnu mnt 12, Rakveres Parkali 2/ Pikk 17, Paldiskis raudteejaama peahoone ning A. Adamsoni suveateljee, Kuressaares Lossi 16 jne.

KASUTATUD KIRJANDUS JA TEISED ALLIKAD

Kirjandus:

125 aastat raudteid Eestis 1997. Kronoloogia koostaja, eessõna autor J. Loog, Tallinn: Eesti Raudtee.

Ahlberg, Nils 2001. *Wooden Heritage of Riga in European Context*. Riga: Neptunus.

Allenspach, Christoph 1999. *Architecture in Switzerland. Building in the 19th and 20th Centuries*. Zürich: Pro Helvetia.

Barrucand, Marianne; Bednorz, Achim 2007. *Moorisch Architecture in Andalusia*. Köln: Taschen.

Bernhard, Marianne; Bodmer, Gabriele; Bogner, Margit jt 2000. Tallinn: Kirjastus „Kunst“.

Eesti Arhitektuur 2: Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa 1996.

Üldtoimetaja V. Raam. Tallinn: Valgus.

Eesti arhitektuur 1: Tallinn 1993. Üldtoimetaja Raam, Villem. Tallinn: Valgus.

Eesti arhitektuuri ajalugu 1965. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, toimetajate kolleegium: H. Arman, H. Papp, U. Kammal, H. Üprus. Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“.

Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafilise leksikon 1996. Peatoimetaja M.-I. Eller. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Eesti mõisad 2009. Koostaja A. Hein. Tallinn: Tänapäev.

Eesti raudteed: 130 aastat 2000. Koostaja A. Salmin. Tallinn: Eesti Raudtee.

Eesti raudteejaamad 2007. Koostaja Helme, Mehis. Tartu: Tänapäev.

Eesti taluhäärberid 2005. Koostaja H. Pärdi. Tartu: Tänapäev.

Figes, Orlando 2003. *Nataša tants: Venemaa kultuurilugu*. Tallinn: Kirjastus Varrak.

Flores, Carol A. Hrvol 2006. *Owen Jones*. New York: Rizzoli International Publications, Inc.

Gens, Leo 1968. Tallinn ei ole ainult vanalinn. – Sirp ja Vasar, 06. september.

Gens, Leo 1973. *Arhitektuurimosaiik: Sangaste loss*. - Noorus, nr. 2, lk 74-76.

Gens, Leo 1991. *Arhiekt- kunstnik Aleksander Vladovski*. – Linnaehitus ja arhitektuur. Tallinn, lk. 91-118.

- Gussarova, Vera Grigorjevna; Karma, Otto; Lukin, Georgi Fedulovitš 1970. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Habicht, Tamara 1977. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst.
- Hallang, Aivar 2008. Mine ja vaata!: Viimsi: Suvilate (villade) asupaik Naissaare idakaldal. KesKus, november.
- Hallas, Karin 1999. *Hoidkem ajaloolist linna*. – Sirp, 10. september.
- Hallas, Karin 1999. *Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana*. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum.
- Hallas, Karin. 1995. *Eestlane ja suurlinn*. - Kunstiteaduslikke uurimusi. Tallinn: Kunst. lk. 90-117.
- Harouny, E. 2003. Historialinnen puukaupunki suojeltuna ja asuttuna. – Arvot ja Korjausrakentaminen. Raahe, lk 75.
- Harwood, Buie; May, Bridget; Sherman, Curt 2009. Architecture and interior Design from the 19th century: An integrated history. Vol. 2. New York: Prentice Hall.
- Hein, Ants 2003. Eesti mõisaarhitektuur: Historitsismist jugendini. Tallinn: Hattorpe.
- Heinrich, Stiewe 2007. Fachwerkhäuser in Deutschland. Germany: WGB
- Kaalep, Ain 1984. Maavallast ja maailmakirjandusest. Tallinn.
- Kallaste, Helen 2007. Kuressaare puitelamute tüübid. [Bakalaureusetöö.] Tallinn: EKA.
- Kalm, Mart 2001. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Print Kirjastus.
- Karlsson, Harry 1973. Den Långa vägen. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Kirme, Kaalu 1995. *Kunstieltu püridest ja muustki*. - Kunstiteaduslikke uurimusi. Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, lk. 286-289.
- Kirss, Odette 2003. Rakvere ajalugu: kõige vanemast ajastu kuni 1944. aastani. Tallinn: Tänapäev, lk. 82.
- Kodres, Krista 2001. Ilus maja kaunis ruum: Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani. Tallinn: Prisma Print.
- Kompus, Hanno 1996. *Meie ehituslik pärandus*. - Maailm on sündinud tantsust. Tartu: Ilmamaa, lk 445-446.
- Lapin, Leonhard 1974. Tallinna puitarhitektuur. - Kunst ja Kodu, nr 1.

- Lauer, Liisi 2003. Raudteejaamad Eestimaa kubermangus Paldiski-Narva liinilõigul 1870-1876. [Bakalaureusetöö.] Tallinn: TPÜ.
- Linde, Bernhard 1912. *Rahvusline omapärasus*. – Sirvilaud.
- Moździerz, Zbigniew 2001. *The Zakopane Style and the Vernacular Movement in European Architecture in the Second Half of the 19th Century*. - Vernacular Art in Central Europe. Crakow: 307-333.
- Mõteldes tagasi: valik Ants Laikmaa autobiograafilisi artikleid* 1991. Koostaja Tiik, Vaike. Tallinn: Kunst.
- Mälk, Sandra 2009. Puitvilla Pärnu mnt 492, Tallinn. Restaureerimiskontseptsioon. [Bakalaureusetöö] Tallinn: EKA.
- Nashchokina, Maria 2001. *Folk Motifs in Moscow Architecture in the Late 19th and Early 20th Centuries*. - Vernacular Art in Central Europe. Krakow, lk. 163-169.
- Nerman, Robert 2006. Jalutaja teejuht: Põhja-Tallinn. Tallinn:
- Nerman, Robert 2008. Jalutaja teejuht: Pirita. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus.
- O'Kane, Bernard 2008. Islami aarded: Muslimimaailma hiilgus kunstis. Tallinn: Sinisukk.
- Pevsner, Nikolaus 1997. A History of buiding types. London: Thames and Hudson.
- Pryce, Will 2006. Puitarhitektuur: Maailma ajalugu. Tallinn: Sinisukk.
- Pärdi, Heiki 2008. *Argielu üleminek agraarajastust moodsasse ühiskonda*. – Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 486-487.
- Reier, Liis 2000. Kitsarööpmelise raudtee ehitamine, jaamaarhitektuur ning jaamad Pärnu-Mõisaküla-Viljandi liinil. [Bakalaureusetöö.] Tallinn: TPÜ.
- Rõdali, O. 1940. *Kuidas saabus raudtee Eestisse II*. - *Eesti raudtee, 1940, nr. 4, lk. 76*.
- Rõdali, Ott 1940. *Kuidas saabus raudtee Eestisse III*. - *Eesti Raudtee, Mai 1940, nr.5, lk. 98*.
- Sepp, Tõnu. *Lossi tn 16, Kuressaare*. – Muinsuskaitse aastaraamat 2005. Tallinn, lk. 40-42.
- Shepelev, Yuri 1987. *The wooden arhitecture of Tomsk*. - Derevjannaja arhitektura Tomska. Moskva: Sovietsky Khudoznik Publishers, lk.147-151.
- Siilivask, Mart 2006. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu.
- Stiewe Heinrich 2007. *Fachwerkhäuser in Deutschland*. Saksamaa: Darmstadt

Tohvri, Epi 1999. *Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest*. - Eesti Puitarhitektuur. Tallinn, lk. 75- 112.

Tohvri, Epi 2003. *Narva-Jõesuu – pärlitera*. - Puitpitsvilla: Narva-Jõesuu puitarhitektuur. Autorid: Liisi Siibak, Aili Paat. Tartu, lk. 65-73.

Troska, Gea ja Viires, Ants 2008. *Ehitised ja taluõued*. - Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 213-251.

Tuuder, Madis 2007. Narva-Jõesuu linnaehituslikud kihistused iseloomulike arhitektuursete objektide näitel. [Bakalaureusetöö.] Tallinn: EKA.

Warnes, David 2002. Vene tsaaride kroonika: Vene keisririigi valitsejad ja nende aeg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viires Ants, Eesti rahvapärane puutööndus, Tallinn 2006

Volkov, Leonid 1980. Eestimaa asustus, Tallinn: „Eesti Raamat“.

Vunder, Elle 2008. *Moderniseerumise ja kultuurimustrite muutused 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandil*. - Eesti rahvakultuur. Tallinn, lk. 459-463.

Välja, Leele. 2004. Miljööväärtusliku puitasumi väärtuste määratlemine ja kaitse. [Magistritöö.] Tallinn: EKA.

Üprus, Helmi 1965. Tallinn aastal 1825. Tallinn

Arhiiviallikad:

EAA 2623-1-120

EAA 2623-1-2051

TLM F 9962 (1-23)

Internetiallikad:

Abebooks koduleht. <http://www.abebooks.com/servlet/Searchresults?an=Solntsev%2C+F.&sts=t&x=45&y=11> (vaadatud: 22.03.2009)

Tanel Matsur. 2006.- Skanaal: Kas süütamine? Narva-Jõesuu põlenud väärtused.- Kes Kus nr.7. http://www.kes-kus.ee/index.php?kategoria=artiklid&action=loe&artikkel_id=1330/ (vaadatud: 22.09.2009.)

Arhitektuurialbumid:

Abbildungen zur allgemeinen Bauzeitung 1855-1862, Viin.

Christiansen, Olaf 1899. Der Holzbaustil, Leipzig.

Ebers, Georg 1879. Aegypten in bild und wort I , Stuttgart.

Ebers, Georg 1880. Aegypten in bild und wort II, Leipzig.

Gründling, Paul 1900. Neue Garten-Architekturen Praktische Motive, Leipzig.

Keller, Otto 1903. Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen, Leipzig.

Zetsche, Carl 1902. Einfache Land- und Stadthäuser, Stuttgart.

Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века 1902-1908. Koostaja Г. В. Барановский, St. Peterburg.

Романович, М. Е. 1885. Гражданская архитектура: части зданий: атлас чертежей, St.-Peterburg.

THE HISTORICAL SAMPLES AND TYPOLOGY OF DECORATIVE FACADE
ELEMENTS IN ESTONIAN WOODEN ARCHITECTURE AT THE PERIOD OF
ECLECTICISM

Summary

Liisi Lauer

The heritage of Estonian architecture contains many wooden buildings from the 19th century to the beginning of the 20th century. It was a period when several architectural styles became popular at the same time and were often freely mixed together. Influence and importance of classicism decreased during the 19th century in Europe and was switched to neo-styles like neo-gothic architecture etc. Therefore architects were able to develop more original style. Many nations looked back in time to find their own and unique architectural expression. Like in England, Switzerland or Germany also Russia people started to discover and collect local ethnological heritage, which gave ideas for the new romantic architecture with decorative wooden details. Estonians did not have their own national style at the end of 19th century because of the political situation here. Inspiration and samples were taken from other countries - ideas came mainly through Germany and Russia. Most architects, engineers or building specialists here were educated in Russia or Germany, later in Latvia (Riga). Also many publications with drawings for architectural details were published in Germany (eg. Leipzig) and Russia (St.- Peterburg).

The first who adapted the highly decorated wooden style on their summerhouses and villas were the so-called „intellectual rulers” – the baltic-germans who had the opportunity to experiment with new European styles at the manorial estates. It was innovative on the first half and at the center of 19th century. But most of these early buildings in Estonia have not survived. Some manorhouses in romantic wooden style (with wooden decor) have survived from the 1860s and 1870s, for example Pärsti manor in South-Estonia with different woodcarvings, neo-gothic Kukulinna manor or Roodevälja manor with plastic and painted decoration under the gable.

The swiss style - which was inspired from the wooden cottages in Switzerland and became popular in the 1840-1850s Europe - became more accustomed in Estonia at the 1870s. First in Narva-Jõesuu (East-Estonia) and in other health-resorts by the sea: Kuressaare, Pärnu, Kadrioru (in Tallinn), Haapsalu etc.

But generally in Estonia classicism still had a great influence on the wooden architecture and details of the facade. It was due to the law that demanded following certain published facade samples on the town buildings. This rule was obtained until 1858, but even afterwards people followed it.

Still, on the old architectural projects usually we do not see detailed drawings of facade decoration. This is why, there was a need for a closer exploration of architectural details of wooden houses. One aim of this study was to provide a more comprehensive view of different styles mixed on facade decoration at that period. Therefore photographs of wooden details were taken from survived buildings and also studied the old examples published in architectural albums (like, for instance, O. Keller's *„Architektonische Holzverzierungen aller Art zum Hussägen“* 1903; O. Christiansen *„Der Holzbaustil“* 1899; *„Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века“* 1902-1908, edited by Г. В. Барановский).

The most common patterns used in Estonian wooden architecture were simple jag and arch motives, different plant ornaments, more luxurious were the plastic motives of a flower or a lily. Less often the heart and star motives were used. Geometric ornaments were more popular in Russian style, plastic ones were inspired by neo-gothic and neo-renaissance elements. Still the decor patterns were used variently. We can find only some rare cases where the decor is exactly the same as on some other house – usually in the same town or even on the same street (e.g. in Tartu Tähtvere 5 and Vallikraavi 13 have the same veranda decor). In eastern part of Estonia the difference towards more sophisticated and versatile woodcarvings are very clear. Like on Narva (Narva-Jõesuu) Aia 45 villa and Tartu Kastani 17 wooden architecture. In Narva-Jõesuu are also few unique details inspired from moorish architecture. In Tallinn the decor was massively used on simple worker- buildings in the beginning of 20th century, and that is why we cannot see that many romantic details there. Estonian sea-resort Pärnu differs with many neo-gothic gable elements on wooden summerhouses.

The study systematizes over 300 photos (mostly taken by author in 2007-2009) of different wooden details like window decorations, brackets, columns and pilasters, veranda and balcony decorations, gable decorations, decorations on the edge of the eaves, endings of facade boards, friezes and cornices. These results are presented in the appendices, the first of which contains historical examples of decor patterns published in architectural albums (circulated and found in Estonia); the second appendix contains photographs taken around Estonia to show the variability and uniqueness of wooden details.

There is still a great need to preserve and restore this kind of heritage, because it has a big influence on Estonian city-atmosphere. Many decor elements have ruined and this study might help reconstructing them. Architectural details were important elements of expressing the values, position and identity of the owner and the idea of the house itself. Without professionally carved wooden details, these buildings look quite indistinguishable from each other.